CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

Public Domain. Digitization by eGangotri.Fundi

पातञ्जलयोग
सूत्रम्
हस्तलिखित ग्रन्थः
Acc. ४२८६

l Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathn

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लेखकः—
पतञ्जलिमुनिः

१ पातंञ्जलिकोग्रंथ॥

नं० ४२८६

४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ ॥अथेति॥ अथ सब्दले कहिन्याः अरंराउ· अद्वैत· अपार· अकु
जलि लि अलेख· परंब्रह्म सच्चिदानंद भगवान्को मंगलाचरण पातञ्जल वाक्य आदि गरि योगीजन
॥१॥ हरु स्तुति गर्दछन्· अब माहाउ पातं अथ सब्दले कहियाका अरंराउनं द अद्वैत पनि केस वभ:
याका जलसाञ्जि भगवान्लाई· जाजा निमित्तका अथ सब्दले मंङ्गलाचरण गरि योगमा श्रद्धा
भयाका सिष्यलाई योग सोध्याया भन्या योग धारण गराउला भन्ना निमित्तका पातञ्जल काटि
का माभयाका भाषाले टिपजारि योगेश्वर हरु पनि पातञ्जलना माभगवान्को स्तुति गर्दछन्॥१॥

अथ योगानुशासनं॥१॥ योगचित्तवृत्ति निरोधः॥२॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्॥३॥

योगेति॥ योग भन्याको चित्तको वृत्ति· वेवहारको· निरोध गर्नु जो हो स्व योग कहिंछ· योग भन्याको
क्या हो भनी ला तव वेवहार माजा न्या चित्तको वृत्तिको निरोध गर्नु मात्र होस्र को हो ईन· चित्त वृत्ति:
निरोध भै निर्मल भयापछि त त्यो पदां त होईकन आफु आत्मा स्वरूप ईश्वर देषिंछ· जाहा सम्म पातं
आफु आत्मा स्वरूप देषि दैनन् ता हा सम्म तस्को पंचावस्था कुनजन्म म नुष्य कुलेन· निपंचा अवस ॥१॥
था मा पनि चार जो छन् तो ता आफै प्रकास रुप हुनाले ता त्या जस्ता पनि देषिंछन्· एकत अस्तान

जस्ता देषियाका छन् । तव चित्तका पांच वृत्ति होईयाको छ । त्यो पांच वृत्ति विछेद हुनालाई निरोध
भन्दछन् । ति निरोध भै सकेत सर्व स्वभयापछि त्यो नाम पुरुषलपै होईजो छ र है दैन ॥ ३ ॥ तदेति ॥ त्यो
निरोध अवस्थामा जो न वांकिरहन्या स्वरुपा विषे चित्त स्थिर हुन्छ जो हो सो मुक्ति अवस्था कहिन्छ । त्यो वि
त वृत्तिज वर हितको दसा भयापछि न । आफै सबैलाई देष्या अखरा सुनंदमय होईजा छ भनियो कु
रो योग वाशिष्ठ रूमायभि कथा कोद । क्या भन्या आफ्ना स्वरुपमा स्थिर हुन्छ जो हो सो हि मुक्ति अवस्
था हो । आफ्ना स्वरुपमा स्थिर नहुन्छ जो हो सो हि वन्ध हो भन्ने को होई न भनि भनियाको छ ॥ ३ ॥ वृत्ति

वृत्तयः पंचतय्यः ॥ ४ ॥ क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

वृत्तीति ॥ चित्त वृत्ति पांच प्रकारका छन् । वृ
त्ति पनि चित्तका पांच प्रकार होई रह्याका छन् । ति चित्तका पांच वृत्ति एकसंयोग नहुंदामा सुख
दुःखादि । पांचको जन्म मरण वंधन दुःख दिंदैन । त्यो पांच वृत्ति सो एकसंयोग भै निवृत्ति भयापछि आ
फ्नै स्वरुप पुरुष होईजा छ र है दैन ॥ पा क्लिष्टेति ॥ ति मा कोहि त कठिन छन् । कोहि त सुगम छन्

पात
॥ २॥

ति पांच वृत्तिमा पनि॰ कोहि त क्लिष्ट जस्ता होई रह्याका छन्॰ कोहि त अक्लिष्ट जस्ता पनि होई रह्याका
छन्॰ न दर्श॰ तीं हांपां च प्रकारका अंज भयाका लाई निवृत्तिका पनि यार लाई मात्र जो त जो छ॰ सो हि मा चा
दि हो भन्नु॥ ५॥ प्रमाणेति॥ प्रमाण॰ विपर्यय॰ विकल्प॰ निद्रा स्मृति॰ ई पांच ले युक्त भै रह्याको मण छ॰ भनि
जांनु॰ स्वरूप मा र हिनु प्रवृत्ति अवस्थामा नु जो हो सो निद्रा कहाई छ॰ ईस्ता दो षहिन भयाका बादिलाई ईश्व
र स्मादिईकन॰ मुक्तिलाई बादि भन्नु॰ ऐरि निस्ताएकै धर्ममा पनि संसय हुंन॰ ऐस्तै प्रमानले नानाभ्रं स्म
हु॰ ऐरि श्रोताभ्रांता सामा व स्वरूपलाई अनुत्पत्ति भाव को निश्च हो भन्नु॰ एस्ता पांच प्रकारका प्रमान छन्॥ ६॥

प्रमाण विपर्यय विकल्प निद्रा स्मृतयः॥ ६॥ तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि॥ ७॥

तत्रेति॥ ता हा प्रत्यक्ष र अनुमान ले सिद्ध भयाको जो सो प्रमाणक हाउँछ॰ ति स्ता प्रमानका विशेषलाई प्रमा
ण होई हाईयाको छ॰ सुन॰ प्रत्यक्षमा सांख्या पातंजल आदि प्रत्यक्ष गर्छौं॰ ऐरि ईश्वरमा अनुमान गर्छौं॰
ऐरि अनुमानको सब्द॰ ई तिन प्रमाणमा पनि तत्व विशेष प्रमाण भै स्वरूप पनि चिन्न को वृत्ति हो भन्नु॰ तिसे चित्तलो उत्त
ईश्वर मात्र॰ योगा हि हात भन्नि निर्गुण निश्चय गर्छ॰ यस्ता तिन मनलाई पाका लेगरि स्तोत्र॰ तर्क॰ प्रत्यक्ष॰ ॥ २५

2

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

जिह्वा१ घ्राण१ ई पांच इन्द्रिले देखि पनि प्रत्यक्ष हुन्छ। यथार्थ हुन्छ॥ यथार्थले अनुमान मा
त्र बोलि॰ यो पर्वत मा आगो होला भन्छ ॥१॥ ईश्वर प्रकारको फल को पनि प्रत्यक्ष छ॰ अप्रमाणि आप
देखिया का लाई पनि॰ म॰ ते स्वर्ग जन्या को हुन्छ भनि स्वर्ग को इच्छा हुन्या ले अश्वमेधादि जग्य गर्न्या त
म्रे घर मा घडा छ भनि॰ जाग्या ले आनन्द होइ रहन्छ पर्दछ॥ ॥ विपर्ययो विति॥ विपर्यय
भन्या कि मिथ्याज्ञान॰ मिथ्या भन्या कि॰ स्वरूप मा निश्चय नहुन्छ अन्य जो हो सो मिथ्या कहाई

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्॥८॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः॥९॥

छ॰ विपर्यय भन्या को जौन कुरो जस्ता छैन॰ यथार्थ उ भिन्न गराउन्छ जो हो सो हि विपर्यय हो॰ जस्तो रा
लाई पनि चांदि हो भन्या मिथ्या विपरित हुन्छ॰ नस्तै आत्मा चित्स्वरूप होइ र त्यो का स्वरूप मा य
थार्थ निश्चय प्रकाश हुन सक्नु जो हो सो हि मिथ्याभ्रम हो अर्को होइन॥८॥ शब्देति॥
शब्द का ज्ञान ले गम्य भया पनि वस्तु शून्य हुन्छ जो हो सो विकल्प कहाउँछ॰ शब्द ले पनि य
स्तो हो भन्नु न होई न्या भया का नित्य उपलक्षण मात्र होई या का लाई पनि मन भया का जस्तो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं ॥२॥

अर्कालाई मात्र बनाउन्या भयाका छन् । उक्त साधारण धर्मलाई असाधारण धर्म हुनाले योहि होभ
न्न सकन्या आफ्नु नामलाई र स्वार्गर्या ज त्यो पनि वस्तुशुन्य भै अर्कालाई मात्र योहि होस् हि हो भनि ये
का धर्मलाई नाना प्रकार जो हो सो हि विकल्प हो सधैं देख्याकालाई पनि त्यो मानिस्हो किनु ठो हो भन्छ प
निर्विकल्प हो ऐसै नित्यज्ञान न हुनाले यो पृथिवि पनि बनायाको हो अर्थ फेरी बन्याको होइन ॥९॥ अभावे
ति ॥ अभाव मात्र प्रतीति भयर आलंबन छ तेजस्को छ । सोहि कन निद्रा कहाइन्छ यो मन जो छ सो अभा

अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा ॥१०॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥११॥

वस्थ अवस्था होईसकेर्ई इन्द्रिय छाडि नाडिमा माञर ल्याम भन्यानि अवस्था हुंछ । न्योनाडि पनि छोड्यो भन्या
कोहितन्तुद्वारा अवस्था भन्छन् फेरि जो ना अवयमा यो चित्त लय हुन गयो भन्या पनि निद्रा अवस्था क
हाउंछ । न्यो ठहरनि पनि जड हुनाले गरि तो हा अज्ञान स्वरुपको सुरवा आनंद मय हुंछ । न व आकु आनंद्यु
चैतन्य स्वरुप शुन नजानि अभाव शुरु आई अवलंबन गर्याप नि निद्रु कहाउंछ । निद्रा अ अभया पछि
निद्राको सुरव दुःख छु त्यो पनि अर्को रविंता पनि अलीम्बन गर्दविना अलीम्बरह दैन ॥१०॥ अ

प्रह ॥३॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

नुभवीति॥ अघि जानियाको वस्तु विशेषकन अहिले निश्चय हुन्छ जो हो सो स्मृति कहाउंछ अघि अनु
भव गरियाका घडादि नाना वस्तु जो जति हो त्यो फेरि अहिले निश्चय बढियागरि सम्झनु ज्ञान जो हो
सोईलाई स्मृति कहिंछन् भनी कहिदेन॥ ११॥ अभ्यासेति॥ आत्मा र ईश्वर दुवै को एकतो लेगरि वारंवा
र चिंतना गर्नु जो हो सो अभ्यास कहाउंछ। वैकुंठादि नलानलस पूर्णमा भन्या वारंवार ब्याद्यसी दिषियाका
प्रपंचसब मिथ्या बुद्धि जो हो सो वैराग्य हो॥ ई दुवैमा निश्चय भया प्रांतपो चप्रकारका चित्तका अव
स्थानिरोध हुंछ जो सो निरोधक कहाउंछ अघि अनुभव गरिगयाका॥ आज्ञा अभ्यासकाबलले गरि

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः॥ १२॥ तत्रस्थितौ यत्नोभ्यासः॥ १३॥ सतुदीर्घकालनैरंतर्यसत्का
सेवितो दृढभूमिः॥ १४॥ ((वारंवार आत्माराम ईश्वरका अद्वैतस्वरूप चिंतना गर्नु जो हो सो हि
मात्र अभ्यास कहिंछ तेस्ता ज्ञान अभ्यासले गरि संपूर्ण त्यागिन्याको बुद्धिलाई परं वैराग्य कहाउंछ तव
त्यो अभ्यास र वैराग्य मा निरंतर रहनु जो हो सो हि देषि कहि आयाका जो पांच अवस्था न हुनेहोई:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं ॥५॥

जो छ र हदैन ॥१२॥ तद्वेति ॥ त्यो ऐके आत्मा मा मन लंच नगरि चित्तवृत्ति निरोध गरि रहन्छ जो हो सो जे
ल हो तुल्ता हमेस फेरि रलाउ जो हो सो अभ्यास कहाउँछ ॥१३॥ सेति ॥ फेरि ठेरै दिन सम्म निरंतर अभ्यास गरि
सेवा गर्या पछि कार्य गर्दा मा स्थिर रहन्छ अभ्यास मा हैन ॥१४॥ दृष्टेति ॥ ऐहिक ॥ पारलौकिक ॥ ई दुवै वि
षय मा तृष्णा रहित भै कहिं आया का विषय हरु मेरा अधिन मा छन् ता पनि दोष लेउ कहुं भनि छोडि मन ता
ई पदार्थ को अधिन मा छैन भनि निंदा गरि स पूर्ण विषय माइ च्छा न भया को फेरि त्यो मन दा पर रह्या ः
को विचार जो जाद छ सो वैराग्य कहाउँछ ॥१५॥ तद्विति ॥ त्यो वैराग्य मा पनि पन ओ वैराग्य जो हो सो व

दृष्टानुश्रविक विषय वितृष्णस्य वशीकार संज्ञा वैराग्यम् ॥१५॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥
१६ ॥ वितर्क विचारानंदास्मितानुगमात् संप्रज्ञातः ॥१७॥

जो कहाउँछ पहिले को एक विष
य को एक दोश्रो तृष्णा विषय एक त्यो तृष्णा विषय वैराग्य ता आत्मा प्रकास को कारन पनि हुंछ आत्मा प्रका
स ले तृष्णा भै वैराग्य पनि हुंछ ॥१६॥ वितर्केति ॥ वितर्क भन्या को सत् र असत् को विवेक ॥१॥ विवेक
गरि सत् ज्ञान मा लागु विचार हो ॥२॥ सत् ज्ञान मा आनंद हुन्छ ॥३॥ सत्वै पुरुष मा यक देखिन्या जो हो

उम ॥५॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोऽस्मिताका हुन् ॥४॥ इति चार पदार्थले स्वरूपको अनुगमले जो ज्ञान भयो सो जो कहा
ईछ भन्ति पनि दुई प्रकारका जान्नु ॥१७॥ विरामेति ॥ जो जो चित्तमा सरि रहेछ्छिले स्फुरण हुँछ नी
ति वस्तु होइन र भन्या प्रतीतिले उत्पन्न भयाको अभ्यास सो कारणले उत्पन्न भयाको पूर्वसंस्कारले
मात्र अवशेष भयाको सो योग हो असंप्रज्ञात होइन ॥१८॥ भवेति ॥ कोही ता पूर्वजन्ममा गरि रह्या
वना छोडि केवल प्रकृतिभावनामा लय भै तन छोड्याको देह जन्मले न कोन यो प्रतितिद्ध कि अ

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्यः ॥१८॥ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्
॥१९॥ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥२०॥ जन्म मात्रले जोग सिद्धि

हुन्नन् निश्चय गर्दैन ॥१९॥ श्रद्धेति ॥ पूर्वजन्ममा योगको अभ्यास नगर्न्या प्राणिहरुको ता
योगसिद्धि ता उन्याहरु पिविख्यि स्मृति तिनस्याएकाग्रता जो सो समाधि भंछन् यो जानियो यो
ग जानियाको छैन भंन्या बुद्धि जो हो सो प्रज्ञा कहाईछ । यस्के प्रतीतिले मात्र योगसिद्धि हुं
छ अरुले हुदैन ॥२०॥ तीव्रेति ॥ कसैकन ता बडो जो वैराग्यले गरि उन्या इ कुलो अभ्यास म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं
॥५॥

माछ॥ तिनहरूकन तास समाधि चाडै सिद्ध हुनजान्छन्॥२१॥ मृद्वीति॥ मृदु मध्य अधिमात्र का उपायै
लेगरि योगसिद्धि हुंछ॥ तीउपायमा पनि मृदु मध्य अधिमात्र का भेदले गरि त्यो वैराग्य तीन प्रकार
को छ॥ तिनै प्रकारका वैराग्यमा तीव्र उपाय योगीहरूले सेवा गर्याका छन्॥ विशेष योगसिद्धि हु
न्छ॥२२॥ ईश्वरेति॥ पछि कहिन्या लक्षण भयाका ईश्वर तिनै रूपि परम गुरु विषे निष्काम ले
गर्याको सम्पूर्ण समर्पण गर्नाले गरि भक्तिविशेषले गरि पनि योग समाधि सिद्धि हुंछ॥२३॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः॥२१॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः॥२२॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा
॥२३॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः॥२४॥

क्लेशेति॥ अविद्या अस्मिता॥ 5.
राग॥ द्वेष॥ अभिनिवेश॥ ई पांच क्लेशले विहित र निषिद्ध कर्म विषे संग गर्छ जो सो विपाक कहाउंछ
वासनाले पनि कति संबन्ध न भयाको केवल आत्मा कहिन्या आफ्ना ईछाले सृष्टि स्थिति लय
गर्न समर्थ भयाको सबै कोई पासना माया गर्न भयाको जो हो सो ईश्वर हो तिनै महिं पुरुष श्रेष्ठ पनि क्लेशादि न गुरु
न्याको न चिन्नको धर्ममात्र हो जीवमा चित्तको संबन्ध छन र त्यो ईश्वरमा पनि चित्त हुंदैन॥२४॥ ॥५॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रेति ॥ तत्र जो न ईश्वर मा॰ उत्कर्षपकर्ष ज्ञान हरु॰ बढाबेगले गरियाका हुनाले जो हां पुग्याको ठि
सान्त होइ जान्छन्॰ सो सर्वज्ञ ईश्वर जो छ॰ सो ऐस्ता हुन् भनि नजानिदा॰ संपूर्ण भन्दा पनि पर हो
का॰ संपूर्ण श्रेष्ठ ज्ञानले मात्र गम्य भयाका॰ ऐस्ता ईश्वरको विज हो भन्नी जान्नु ॥२५॥ सेति ॥ त्व
ईश्वर ब्रह्मादिका पनि गुरु हुन् भनि निवेदन कन कहन्या अनादि भयाका कालले गम्य न भयाका
छन्॰ ब्रह्मादि देवताको तकमलादि देखि जन्म हुनि छ॰ ईश्वरको त काहि देखि उत्पत्ति हुनिदे
न॰ तसर्थ सपूर्ण भन्दा जेठा हुनाले गुरुका पनि गुरु हुन् भनि जान्नु ॥२६॥ तस्येति ॥ तिनि ईश्व

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्वबीजम् ॥२५॥ स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥२६॥ तस्य वाचकः प्रणवः ॥२७॥ तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥२८॥

रको वाचक ता प्रणव हो॰ प्रणवै
ले कहिन्छन्॰ नाम त ॐकार हो भनि जान्नु ॥२७॥ तदिति ॥ त्यो प्रणव ता अ आधा मात्राले संग भया
को तिन मात्राले युक्त भयाको ॐकार को मनको रूप होते हि अर्थ भयाको अर्थ निरंतर भाव
ना गर्नु॰ ॐकार भन्याको ता॰ अकार॰ उकार॰ मकार॰ नाद बिंदु॰ पांच अक्षरले युक्त भयाको हुना

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ले मनन्त्र जनम गुराले रहित चैतन्यस्वरूप भयाको केवल प्रणव ताउल कनेकहदछन् ॥२८॥ तत्र
ति॥ त्यो प्रणव जप्ना ले प्रणव को अर्थ कहियाका ईश्वर को भावना भजन ले विषय को प्रति कू
ल भै मन अन्तर्मुख भै भजन गरियाका पुरुष स्वरूप भयाको चित्स्वरूप मन्छन साक्षात्कार लेग
रिकहिया। विघ्न संपूर्ण नाश गर्छन् ॥२९॥ व्याधि॥ व्याधि भन्याको शरीर को छि राजो रादिले
सहित दुःख स्त्यान भन्याको कर्म को नास रूप भयाको दुःख तामा संशय ऐस्तै हो कि होईन भन्याका

ततः प्रत्येकचेतनाधिगमो प्यनतरायाभावश्च ॥२९॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्या
विरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेंतरायाः ॥३०॥

न प्रमाद भन्याको योग का अंग को अनुष्ठान गर्दैनौ आलस्य भन्याको योग का अंग भयाका क्रिया
को निंदा गर्नु अविरति विषय तृष्णा ले स्वाधीन नरहनु भ्रांति दर्शन योग का अंग न भयाका
क्रिया का योग हुन् ठहराउनु योग का अंग लाई ती ई न भनि भ्रांति थहराउनु अलब्धभूमिकत्व योग को

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आधारस्थान होभनि स्थान भ्रांति हुन्छ बारंबार चंचले पन भैरहन्छ येति नवटा योगका विघ्न
भूत भयाका हुंछन् ॥३०॥ दुःखेति ॥ दुःख भन्याको देहपिडा दौर्मनस्य मनमा स्वस्थान रहनु अंग
गम्यजयत्व · श्वासनको विघ्न गन्या देहको कंप अपानवायु सग प्राणवायु नाकको वाटो जानु श्वा
स प्राणवायु संग ली अपानवायु देहांतर गमन जो हो सो प्रश्वास कहिंछ · येहि विक्षेपका संग
रह्याका योगका विघ्न हुन् ॥३१॥ तदिति ॥ तिन अनेक तरहका उपद्रवहरूको विक्षेपको नास गर

दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥३१॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥
३२॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसा
दनम् ॥३३॥

नानिमित्त येकको हि दृढ भयाको तत्व फेरि मन धारणा लक्षण भयाको अ
भ्यास बारंबार गर्नु र तिउपद्रवहरूको सबैको नास भैकन आनन्द हुंछ ॥३२॥ मैत्रेति ॥
मैत्रि प्रेमले करुना सहजै अर्काको दुःख नास गर्नाकोई छा · बारंबार हर्षमा रहनु · सब प
दार्थमा उदासीन रहनु · ईकहि आयाका उपायमा यथाकर्म संग रहनु · न सत्ते सुखि दुःखि हरुको वि

पातं
॥७॥

पनि प्राणायाम पवित्र मा पनि । कहिआयाको मै आदिराबुर चित्त स्थिर हुंछ । भन्याको छ ॥३३॥
प्रच्छर्दनेति ॥ प्राणको कहिआयाका मात्राका क्रमले गरि रेचकका रितिले बाहिर निकालकन
पूरकका रितिले गरि भित्र पुर्‍याउनु र गर्‍या फेरि तरक्कन कुंभकका रितिले गरिय थासक्ति थाम्नुप
र्ने गरिकन पनि मनको वेग घट्छ । भनिकन ह्याको छ ॥३४॥ विषयवतीति ॥ गंध । रस । रू
प । स्पर्श । शब्द । ई विषयजो छन् । सो फल भयाका हुन्छ । उत्पन्न भै स्थिर भया पनि । मनको एकाग्र

प्रच्छर्दन विधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥३४॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना स्थितिनिबंधि
नी ॥३५॥ विशोका वा ज्योतिष्मती ॥३६॥

नासिकाग्र रहंछ यो अभिप्राय हो चित्तले संग भयाको
वायु धारणा अभ्यास स्थिर भयो भन्या पनि लौकिक गंध पनि बारेतर फवाट पाईछ । अलौकिक गंधप
नि नाकका अग्रभागमा विचार गर्दै मा जानंदछ । त्सै जिभ्राका अग्रिवाट रसको । जिभ्राका मूलमा
शब्दको । तालुमूलमा रूपको जिह्वामूलमा स्पर्शको ज्ञान हुंछ ॥३५॥ विशोकेति ॥ हृदयको ग्राति
कप्रकाशजो हो सो ज्योतिक हिन्छ । त्सको आलंम्बन भै चित्त स्थिर भयो भन्या त्यो ज्योतिष्प्रतिक हाईछ । सो

ह्रिगजो छ । सो परिनाम सोकको नास गर्भकृनाले वि
सोकाकाहाई छ । सो प्रवृत्तिप नि मन स्थिर भयाकि
छ ॥३५॥

गुरु
॥७॥

वितरागस्येति ॥ द्वेषसून्य भयाका योगीहरूको त्यसै सून भयाको जो हृदय तस्को आलम्बन गर्नाले पनि चि
त्तमन स्थिर रहन्छ ॥३७॥ स्वप्नेति स्वप्नको र निद्राको दुवैदेखि भिन्न पदार्थ आलम्बन गर्दामा पनि म
न स्थिर रहन्छ भनि कहियाको छ ॥३८॥ यथेति ॥ जौन योगिहरूको जौन वस्तुमा स्वभावले गरि पियारो र
हन्छ ति योगिहरूको बाहिर भन्या चन्द्र ताराहरूमा भित्र भन्या कोहि नाडि चक्रादिमा ध्यान गर्नाले पनि चित्त
मन स्थिर रहन्छ भनि कह्याको छ ॥३९॥ परमाणवीति ॥ कहिल्याको ईपायले गरि चित्ताभ्यास स्थी

वितरागविषयं वा चित्तम् ॥३७॥ स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा ॥३८॥ यथाभिमतध्यानाद्वा ॥३९॥
परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥४०॥ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्ये
षु तत्स्थतदंजनता समापत्तिः ॥४१॥ एता सिद्धि भयापछि योगिहरू सूक्ष्म परमाणु पर्यन्त स्थू
ल विषय आकाश पृथ्वीतक पनि तस्का वस हुंछन् ॥ सानामा भयो वा ठुलामा भयो वा जाहां मन राख्यो तांहां येक
स्वभावले रहंछ ॥४०॥ क्षीणेति ॥ आलंबन विषय भन्दा भिन्न भयाको कहियाको भुक्त चित्त भयाका यो
गीहरूको समापत्ति समाई त्रलि नाव स्कू वीषे काहिय बज गामा स्थिर भयाको हुनाले तसै माएका ग्रना
हुंछ त्यो कुन जो हो सो समाधि कहिंछ भनि जो श्रा हरूले भन्दछन् ॥४१॥ शब्दार्थेति ॥ जस्तै गो भन्या शब्द
र भुन्या मा गो भन्याको शब्द हो वा गो भन्याको अर्थ हो वा गो भन्याको ज्ञान हो वा भन्याको विकल्पको कल्पना

पातं
॥१८॥

लेसंकिर्णाभयाकि समाधी जो छ· स्थूल विषैमै भन्या सवितर्क कहाउंछ· वीकल्पस्वरूपलेर वीतर्कस्वरू
पलेउपलक्षित हुंछ ॥४२॥ स्मृतिति ॥ गुरु वा क्याधि ता त्यर्थले निश्चय गरि गो सब्दको सब्दार्थज्ञानभ
न्दापनि अर्कोपर रह्याकोतस्कन धारणा लेगरि विकल्प निरुन्निभयापछि ज्ञानरचित्त मात्र हुंति
हुंछ योग्यं य स्वरूप त्याग गर्दह लेअरूपभय भयो भन्या· त्यो समाधिले वितर्कको पनि नास हुन्यालेतस्क
न वितर्क कहाउंछ· ॥४३॥ एतन्यैवेति ॥ सवितर्क ॥ निर्वितर्कले गरि ॥ सविचार· निर्विचार· दुवै विचार

शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का ॥४२॥ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानि
र्वितर्का ॥४३॥ एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥४४॥ सूक्ष्मविषयत्वं चा
लिंगपर्यवसानं ॥४५॥ ता एव सबीजः समाधिः ॥४६॥

लेसूक्ष्मविषयको पनि व्याख्या गरियो ॥४४॥ सू
क्ष्मेति ॥ समाधीको जो सूक्ष्म विसयको ता लिंग लेर हितर हंछ· कांहि कसैमा पनि लय हुंदैन भन्याले अ
लिंग कहाउंछ· अलिंगै छ· पर्यवसानमा भन्याको छ· अविधि सुखै जस्को बस्तोउपादान कारण भया
कोपरुषता समाधिको विषय होभनि कहिंछ ॥४५॥ ताईति ॥ ई अघि कहिआयाका चार समाधि संप्रज्ञात
नाम भयाका समाधि अन्तर्ध्यान हुंछ· भनि कहिआयाका· सवितर्का· निर्वितर्का· सविचारा· निर्विचारा

समाधि नाम सबिज समाधि कहिंछ· तीते प्रत्यानुसि
कोआलंबन रहंछ· संप्रज्ञात समाधि कहाउंछ· तीहांस
सविचारा सर हंछ ॥४६॥

गुरु
॥१८॥

निर्विचारेति॥ निर्विचारजो समाधि छ निर्मल स्थिर भयो भन्याता नेसे का क्लेश मा सबलले गरि आत्मप्रका-
स हुन्छ॥ चित्त पनि क्लेश वासनाले रहित भयाको जो छ सो स्थिर योगी हुन्छ॥४८॥ ऋतंभरेति॥ चित्तस्थी
र भयापछि बुद्धि जो छ सो सत्यको धारण गर्नाहुन्छ॥ यथार्थ जस्ता कार्यको तस्तो जान्ना हुन्छ॥ भ्रम
भयाको पनि ग्रासभयाको पनि। सो योगि कन हुँदैन॥४९॥ श्रुतानुमानेति॥ श्रुत भन्याले र अनुमान
ले गरियाको जो ज्ञान तस्सा पनि यसको अविलक्षण भयाको बुद्धि जो छ सो आरवोले देखाज

निर्विचारवैशद्यऽध्यात्मप्रसादः॥४७॥ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा॥४८॥ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन
विषया विशेषार्थत्वात॥४९॥ तज्जसंस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधी॥५०॥ ० ॥ ० ॥

हि विलासमा लिन हुनाले विलय भन्याको हो॥ कस्तो विषय भन्या शब्द र अनुमानादि ज्ञान विषय प
निगयाको आउन्या छैन कियाको विषय पनि जान्या हुन्छ॥ विप्रकृष्ट स्तस्तै हुनाले व्यवहित कन पनि
योगिहरु देख्छन्॥५०॥ तज्ज इति॥ तस्तो ज्ञानले जनित भयाको संस्कार जो छ सो जस्का तस्तो
ज्ञान हुनाले सब ज्ञान भन्दा बलवान् कहिन्छ॥ अरु अनेक तरहका संस्कारको प्रतिबन्धक ना आगम्या
हुन्छ॥ तस्तै कारण कहि आयाको जो प्रज्ञान योगिहरुले विसेषले गरि तसे मा प्रयास॥ न गरि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातं

तस्येति॥ ऋषिकह्याको संप्रज्ञात समाधि तस्को विषय परिस्फुरणा नयापछि संपूर्णा विन्नकाव्हन्नि
हरु बनु बुद्धि तत्व मा लय गर्छ त्यो ल यभयापछि जो जो स्फुरणा हुन्छ सो यो होइन यो होइन भन्या वचन
ले गरियो हो भन्या ठेगाना नहुनाले संपूर्णा यो बुद्धिले रहेछ भन्या अहं तभावनाले बुद्धिसंस्कार
को मात्र वृत्ति हो घर हं छ जस्मा सो हि से घर ह्याको आलंबन स्फुरणा हुनाले गरि असंप्रज्ञात निर्वि
जपद ले कह्याको समाधि चारै तर फ वाट स्फुरणा हुन्छ नेहि समाधि मा सो प्रकास आनंदमय स्व

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः॥५१॥ ॥इति श्री पातंजले प्रथमपाद
॥१॥ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः॥१॥ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूक
रणार्थश्च॥२॥

देख्यापछि योगी शुद्ध छ केवल १
रूपले युक्त भयाको पुरुष देखिंछ त्यो
होइ जो छ भनि कह्याको छ॥५१॥ ॥इति पातंजले प्रथमपाद॥१॥ ॥प्रथम पादमा योग
कहेर त्यो सिध्दगर्नाका निमित्त पातंजलि योगि जो छन् सो क्रियायोग कहि छन्॥ तपइति॥ कृच्छ्र चां
द्रायणादि ले गरि सरिरको शोषण गर्छ जो सो तपस्या हो मोक्षशास्त्रको वारंवार रटिवार गर्छ जो
हो स्वाध्याय हो प्रणवादि जप पनि स्वाध्याय कहाउंछ कामना रहित भै वैदिक लौकिक दुवै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कार्यको फल परमगुरु विषे समर्पण गर्नु जो हो सो भगवद्भक्ति कहाँई छ । क्रियायोग भनि सो
भनिकन्याको छ ॥ १ ॥ समाधीति ॥ क्रियायोगले गरि अविद्याको देष क्षीण हुन्छ । आफ्नु कार्य
गर्न समर्थ हुन्छ ॥ २ ॥ अविद्येति ॥ अविद्यालाई क्षीण गर्नानिमित्त । समाधि स्थिर गराउनाको
कारण भयाको जो हो सो क्रियायोग हो । तस् निमित्त प्रथम क्रियायोगमा यत्न मात्र त्यर ग
र्नु ॥ ३ ॥ अथेति ॥ अविद्या राग द्वेष अभिनिवेष ई पाँच क्लेश जो छन् सो आधार पाठले स्या दछ भने के
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥ अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु
विच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥ न स्ता धारणा वा छन् भनि भन्छन् ॥ अविद्येति ॥ अ
विद्या भंदा पर रह्याका सब त्याज्य रता । अस्मितादि चार प्रकारका क्लेशमा अविद्यै श्रेष्ठ छन्
कि न भन्या अनात्मा शरीरादि विषे आत्मा बुद्धि गराउनाले । स्वरूपको भ्रान्तिको उत्पत्ति भू
मि भयाकि हुनाले तसै कारणा सब पूर्ण भंदा अविद्यै प्रधान छन् भनिकहिन्छ । तहाँ पहँ ई अवि
द्या ये स्थित छन् भन्या न हुनाले सब त्याका सब कुमाभाव नाले आफ्नु र न्याकार्य मा यत्न गरिरह

पातं
॥१०॥

न्यायेस्ता पंडितन अभ्यासवान योगिहरूका मनमा तवासनारूपले रह्याकि पनि विद्धि भन
याकि राग·द्वेषका वेलामात्र रांग हुनाले विछिन्न छन् केवल संस्कारि प्राणिहरूमा त अतिउदा
र भयाकि छन भनि जान्नु ॥४॥ अनित्येति ॥ अनित्य गृह धनमा नित्यबुद्धि गराईछ अशुचि
स्त्रिआदिमा शुचि स्नेत्रो बुद्धि गराउँमा अस्ति दुःखले युक्त भयाको संसारिकन सुखबुद्धि गरा
उँछ अनात्मा भयाका शरिरमा आत्मबुद्धि गराउनाले अविद्या भयाकि अविद्या होभनि:

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥५॥ दृग्दर्शनशक्त्यो
रेकात्मतेवास्मिता ॥६॥ सुखानुशायी रागः ॥७॥ दुःखानुशायी द्वेषः ॥८॥

जांनु ॥५॥ दृग्गेति ॥ नेत्रव्याकिर दर्शनशक्ति शरिरविकार शरीर रात्र करणरूप तिदुवैको भोक्तृ
भोग्यत्वन लोवे तनात्र परस्पर भिन्न भयाका कन पति ऐक्य हुन्या अभिमान भयाको जो होसो
अस्मिता कहाउँछ ॥६॥ सुखेति ॥ सुखज्ञान भयापछि सुखका साधनहरूमा भयाको अभिलाष जो
होसो राग कहाउँछ ॥७॥ दुःखेति ॥ यो दुःख होभनि जान्यापछि दुःख जनाउन्या

10
गुरु
॥१०॥

स्वरसेति। पण्डितपनि पूर्वजन्ममा अनुभव भयाको मरणको दुःखले जानियाको जो स्वसंस्कार
स्वभावैले कृमि आदि कीट पर्यन्त का प्राणिहरूको एस्तो अवस्था छ भनि जान्या पनि मेरो शरीर
रहोस् धन देखि वियोग न होस् एस्तो संभावनाले भयाको त्रासादि जो छ सो अभिनिवेश
नाम भयाको दुःख हो॥९॥ ते इति। तिनि कहियाका सूक्ष्म क्लेश जो छन् सो प्रकार्य पनि प्रतिप्र
त हुनाले केवल वासनारूपले रह्याका तिनका नयोगीहरूले नास गर्नु भन्या भावनाले ग

स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोऽभिनिवेशः॥९॥ ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः॥१०॥ ध्या
नहेयास्तद्वृत्तयः॥११॥

रि बुद्धि आदि भयाका विका रले विकल्पान्ता परिच्छिन्नमानले
गर्दो छोडनु॥१०॥ ध्यानेति। सुख दुःखादि विभिन्नरूपले रह्याका स्थूल भयाका तिनि क्लेशहरू
कन पनि ध्यानले चित्तको एकाग्रता अभ्यासले छोडनु भनि कह्याको छ॥११॥ क्लेशेति। शु
भाशुभ कर्मसमूह जो छ त्यो अविद्यारूपि क्लेशमूल भयाका दृष्टादृष्टमा भोगियाको कर्मफल नं
दीश्वर विश्वामित्र प्रभृतिको जो उत्कट न पैले गरि जाति आयुभोगले जोत न देषियाको

पातं ॥११॥

पनिजन्मांतररलेजातिआयुभोगादिलेजांछ॰ जस्तैपुन्यालेगरिअग्निकोअनुमानगरिंछ॰ नस्तैवि
चारछ॥१२॥ सतीति॥ शुभकर्मलेगरिबुंलराम्नादिजाति ठेरैजीउन॰ सुखेले॰ ईन्द्रियादिकोप
निसुखैभोगहुंछ॰ तस्तैअशुभकर्मलेगरिम्गाराहुलपशुस्योनिहुंछ॰ योरैआउईन्द्रीयहरुप
नि दुःखैदिन्याकेवलदुःखैमात्रहुंछजस्तोकर्मगर्योतस्तोकर्मकोविपाकहुंछ॰ ॥१३॥ तेइति
तिकहिआयाकाजातिआयुभोगता॰ हर्षतापफलभयाकाछन॰ पुन्यहेतुजातिआयुभोगति

क्लेशमूलःकर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः॥१२॥ सतिमूलेतद्विपाकाजात्यायुर्भोगा
॥१३॥ तेह्लादपरितापफलाःपुण्यापुण्यहेतुत्वात्॥१४॥ परिणामतापसंस्कारैर्गुणव
त्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकीन॥१५॥

सुखफलभयाकाछन॰ जोपापहेतुकार
णजातिआयुभोगतापरितापहेतुभयाकाछन्भनिजांछ॥१४॥ परिणामेति॥ विवेकिपुरुषह
रुलाईत॰ तिदुवैदुःखहोभन्छन॥ तिजातिकहाकापहिलेकोसंस्कारपनितस्तैदुःखजनकहि
छन॰ कहिआयाकासुखदुःखआदिनयाकोतापरुणकाओवृत्तिकोविरोधहुनालेपरस्पर
सुखपनिदुःखैछ॰ नसमर्थसंपूर्णत्यागरुपभयाकोविवेकिहरुलाईतसुखपनिदुःखैछ

मनिवृत्तिः ॥१५॥

गुरु ॥११॥

हेयमिति। जस्तै नगऱ्याका कर्मका दुःख आउँदैनन् जस्तै दुःखको कारण गत भयाको
कर्मको नास गर्नाईं उपाय जोइन सो योगिहरूले यत्न गर्नु भनि कहियाको छन ॥१६॥
द्रष्टृदृश्ययोरिति। द्रष्टा भन्याको बुद्धि तत्व हो दृश्य भन्याको देषनु भानहो। तिइ दुईको
संयोग गरि विवेक गर्दि जो हो जो अज्ञान छ सो हि दुःखको कारण हो भनि जान्नु ॥१७॥
प्रकाशेति। पहिले स्वरुप कहिंछ भूतहरु दुलासमा नाकाभेदले दुई प्रकारका छन्

हेयं दुःखमनागतम् ॥१६॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥१७॥ प्रकाशक्रिया
स्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥ विशेषाविशेषलिंग
मात्रालिंगानि गुणपर्वाणि ॥१९॥ दुला एत्छि आदि जो पांच स्थूला नाग गंधादि जो पांच

तस्तै इन्द्रिय श्रोत्रादि पांच वचन आदि पांच कर्म इन्द्रिय कहाउँछन्। तस्तै मन बुद्धि अहंका
र। तिन अनेक रागहुन्। ये स्ता प्रकारका स्वरूप बुद्धि तत्व छ। सात्त्विक बुद्धि इन्द्रियको
प्रकास राजस इन्द्रियको क्रिया अनेक रागउर्‍ये काम गर्नान्याको स्थिति दीत नीत स्को स्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

भावलेहुं बुद्धितत्वको प्रयोजनता पहिले पुरुषको भोग साक्षात् गर्नु अपवर्ग मोक्ष दुईता
दि लक्षण। ऐस्तो बुद्धितत्व छ। भनि कहिं छ। ।।१८।। विशेषेति।। सत्व रज तम तिन गुणका
चार वाट छन्। विसेष अविशेष भन्या कावेवहार तीं हो विशेष महा भूत इन्द्रिय अविसे
ष भन्या का तन्मात्रा अन्तःकरण बुद्धितत्व लिंग मात्र कहाउँछ। अलिंग भन्याको तत्व अव्यक्त
छ भनि। त्रिगुणात्मई कहिआयाका जो छ त्यो त्यस्पछन् भनि कहियाका छन् ।।१९।। द्रष्टेति।।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः।।२०।। तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा।।२१।।

ति स्वरूप पुरुष जो छ त्यो परिणामादि लेहि न लेर हित भयाको। आदि शुद्ध छ तापनि विषय
मा अति विरक्त भयाका ताति हरुता साक्षि रूप भयाको भाव अर्थ विषयाता क ज्ञानको साक्षि भ
न स्तै विषय देषि परत्याको ज्ञान लेजो देष्छु तै हि निर्विकार पुरुष हो भनि भन्छन्।।२०।।
तदर्थ इति।। बुद्धिको तामसिक कहिआयाको भूततन्मात्रा अन्तकरण गोइन्द्रिय आत्माको आ
त्मा मात्र कहियाको हो स्वरूप पनि तेहि प्रयोजन पुरुषको भोग अपवर्ग मोक्ष अर्थ भयाको अवे

12

Nepal Sanskrit University, Dang, Chaughera, Kathmandu

तन हो द्रष्टा पुरुष निस वै प्रयोजन पनि छैन। ता पनि बुद्धिको साद्धि हुनाले संपूर्ण अवेतनै हो
भनि जांनु ॥२१॥ कृतमिति॥ कृतार्थ भयाका पुरुष प्रति भोगादिको कामना नलाग्नाले तिन ष
प्राय देखि छन् भनि जांनुः अरु पुरुषमा भोगादिको संपादन हुनाले। तिन्का स्वरूप विषे ता तिन
ष्ट भयाका जाहिर हुंछन् त्यो ता सकल पुरुषमा साधारण छन्। एकको मुक्ति भयो न पनि अरु
को मुक्ति हुदैन भन्छन्। ॥२२॥ स्वेति॥ स्वशक्ति तत्व कोन केवल आपैमा शक्ति छ द्रष्टा पुरुष

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्॥२२॥ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोप
लब्धिहेतुः संयोगः॥२३॥ तस्य हेतुरविद्या॥२४॥ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृ
शेः कैवल्यम्॥२५॥

कोत स्वामित्वशक्ति छ। तस र्थ। ति दुवै को एकै स्वरूप दर्शन जांनु जोत
को हेतु कारण जो हो सो संयोग कहाउंछ ॥२३॥ तस्येति॥ ति बुद्धितत्व र। पुरुषको अविवेक रूप
भयाको जो हो सो असाधारण निमित्त भयाको अविद्या हो। ति दुवैको विवेक नभै जो एकरूपले अ
नुभव हुंछ। सो संयोग कहाउंछ ॥२४॥ तदिति॥ त्यो कहिं आयाको जो अविवेक विवेकी ति दुवै

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातं ॥१३॥

मा स्वरूप विचार गरि भयाको जो बढ्याँ ज्ञान मात्र रहँदैन अविवेक ममता नाम भयाको जो छ त्यसको
बुद्धितत्व विषे अहंभाव बारंबार अभ्यास भयाको ममता रूप दैन्य नष्ट हुन्छ जो हो सो हि हान छोडछक
हाउँछ । तसै हैयानको ढुरुनु जो हो कैवल्य कहाउँछ । बुद्धितत्व छोडि केवल एकै पुरुषको स्वरू
पका आनन्द स्वरूप रहनु कैवल्य मुक्ति हो ॥२५॥ विवेकेति ॥ यसो भावना लेगरि अविज्ञानास
भयापछि कर्तृत्व भोक्तृत्वको अभिमानको कारण भयाको सत्व रज तमो गुणाले न जीति

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः॥२६॥ तस्य सप्तधा प्रान्तभूमौ प्रज्ञा॥२७॥ ॥ ॥

याको बुद्धिको अन्तर्मुख भै शुद्ध चित्स्वरूपको निश्चय जानु जो हो सो हि विवेक कहाउँछ । सो वि
वेक पनि कहिले ता मारुमा का उपद्रव हुनाले विछिन्न हुन्छ । कहिता बडा अभ्यासले गरि विछि
न्न हुनाले अविछिन्न रहन्छ । जो सो हि अविप्लव कहाउँछ । सो विछेद ले रहित हुनु जो हो सो हि हेया
नको हानउपाय ॥२६॥ तस्येति ॥ विवेक उत्पन्न भयाका पुरुषको विवेकरूप भयाकि सम्प्रज्ञात समाधि
पर्यन्तकि जो भुमिका तसविषे सात प्रकारकी बुद्धि हुन्छन् निकस्याको छ । सो कहिन्छ । जो हो देखिउणा
तमैले जान्याको पदार्थ केहि छैन भन्नु जो हो ॥१॥ अविद्यादि क्लेश सबै नाश्या पछि बाकि केहि छै
न भन्नु जो हो ॥२॥ हेयको हान गर्न्या विवेक ज्ञान पायाको भन्नु जो हो ॥३॥ अरु छोडि एकै मा विवे

13
गुरु ॥१३॥

Nepal Sanskrit University, Dang ... Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करहुनुजो हो ॥ ३ ॥ अरु चरितार्थ अविभयाका मा हां देषि अघि नाई उत्तराकोउत्पन्न होला क्या
क्या प्रयोजन भनुजो हो ॥ ४ ॥ मेरो समाधि अनुवस्यक हो भंनुजो हो ॥ ५ ॥ त्यो सव्याधि छुद्दा मात्र
स्वरूपमा अनुक्रम भयाका वृत्ति भजन गर्छ जो हो ॥ ३ ॥ विवेक भयामा जो हां देषि वस्तु विषय
स्फुरण हुदैनन् इनीमात्र हुं छन् ॥ २७ ॥ योगेत्यादि ॥ योगका अंग भयाका जो यम नियमादि
औ आठ को ज्ञान पूर्वक अभ्यास गर्नाले प्रकाश स्वरूप को छेक न्या भयाका दुरी तरहु वस्मा

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याति ॥ २८ ॥ यमनियमासनप्राणा
याम प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधयोष्टावंगानि ॥ २९ ॥

दिजांछन्· तीगयापछि शुद्ध चिदानंद स्फूर्ति संमता विकज्ञानको प्रकाश रहं छ र
यमादि योगांग गर्छ ॥ २९ ॥ यमेति ॥ जो हां यम नियम ॥ ई इई ता· हिंसाको निर्मूल ग
र्छन्· तो हि वाराले· आसनले आरोग्य नेहि छारा इंद्रिय स्थिरता धारणादिले

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं
॥१४॥

अंतरगत होईजां छन्‌· सब कारणा चित्त स्थीर चाहिं छ· चित्त स्थिर भयापछि निर्विकल्प योगरा
जको उपकारक हुनाले योगी गऱ्या आठ कहांई छन्‌॥२९॥ अहिंसेति॥ अहिंसा भन्याको अका
र्य प्राणा वियोग न गर्नु· किन भन्या हिंसा ता सर्वत्र अनर्थको मूल हुनाले त्याज्य छ· वाचा मनले
गरि वारंवार· यथार्थ परोई उपकार गर्नु जो हो सत्य· नाहक अर्काको धन हर्नु जो हो स्तेय कह
ई छ· अविहित भन्याको नजान्या दिन स्त्रा हि मा निषेध वार· तिथि· श्राद्धादि वर्जित हर

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥३०॥ जातिदेशसमयानवच्छिन्नाः सार्व
भौम महाव्रतं॥३१॥

मा मैथुन छोडनु जो हो ब्रह्मचर्य्या कहांई छ· भोगका वेलामा मम
ता छोडनु जो हो सो अपरिग्रह कहांई छ· ईक हि आयाका जो छन्‌ सो यम कहांई छन्‌॥३०॥ १४
जातीति॥ ब्राह्मणादि देश तीर्थादि· काल· संक्रान्त्यादि समय भन्याको ब्राह्मण चाहि पत
न्या वेला· ई चारले निरंतर पहिले कहि आयाका हिंसादि कस्तै अवस्थामा पनि मग ॥१४॥
र्यादे नभनु जो हो· सो योगिराजहरूको सार्वभौम महाव्रत नकहिंछ॥३१॥ शौचेति॥

शौच दुई प्रकारको छ। बाहिर भित्रका भेदले। माटोले र जलले गरि शरीरको मलफालनु। केवल
जलले गरि अंतरिय मल फेकनु। जो दुई प्रकार छ। अथवा ईश्वरमा मैत्रित्व भावना गरि चित्त नि-
र्मल गर्नु। दुवै ईश्वर स्मरणले संतोष। जति मिल्यो तत्तिले निर्वाह गर्नु। तपस्या। स्वाध्याय। ईश्वरप्र-
णीधानादिको अर्थ पहिले कहियो। ई कहिआयाका पांच नियम कहिन्छन्। ई नियमका लक्षण
हुन्॥ ३२॥ वितर्केति॥ वितर्क भन्याको योगका विघ्न भयाका। हिंसादिले योग कोति नै कास्तु
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ ३२॥ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभाव-
नम्॥ ३३॥ भयाका अहिंसादिको गुणमा अनुसंधान गर्नु। नसैले गरि हिंसादि दोषफर्क-
र्नु। योगुणाको काम होभनि जानेर फर्कनु॥ ३३॥ वितर्केति॥ आफुले गर्याका अरुकी देखि गरा-
याका। अरुकी स्लेगर्नामा बढिया गर्याको छ भन्या ऐस्ता तिन प्रकारका हिंसादि छन्। क्याका-
रणले भन्या। लोभ। क्रोध। मोह भन्याको योको काम गर्न्या हो होइन भन्या विवेक हिनमै-
ह मिथ्याज्ञान ईनै छन्। पहिलेका कार राजस्माईनको भेद पनि कहन्छन्। मध्य भन्या

पातं
१५

को। मंद मध्य भन्याको तीव्र। मंद मध्य कहाँ उछ। तीव्र भन्याको अतितीव्र। इनको फल दुःख अज्ञान
छ। अनन्त फल जस्मा तस्कार राखना रहले सत्भावना गर्उ र योगमा विघ्न हुँदैनन्‌ भनि भ
न्छन्‌। ॥३४॥ अहिंसेति ॥ अहिंसा योगीहरुको स्थिर भयो भन्या तिनका नजीक मारहन्याहरु
कोपनि निर्वैर होईजांछ। यो फल छ। ॥३५॥ सत्येति ॥ सत्य स्थैर्य भयो भन्या गन्याका नगन्या
का। क्रियाको फल सिद्ध हुंछ। नसैकाबाटाले अरुको पनि क्रिया सिद्ध हुन्छन्‌। ॥३६॥ अस्ते

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखा
ज्ञानानंतफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥३४॥ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥३५॥
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं ॥३६॥ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं ॥३७॥ 15

यति ॥ अभ्यासले गरि योगीहरुको स्थिर भयो भन्या संपूर्ण रत्न हरु। आयास। प्रयास न गरिकन
पनि संपूर्ण जगा देखि आफै आउंछन्‌ ॥३७॥ ब्रह्मचर्येति ॥ अभ्यासले ब्रह्मचर्य स्थिर भयो गुरु
भन्या शरिरको। मनको। वचनको, तस्ले संपूर्ण इन्द्रियहरुको दिव्य सामर्थ्य हुंछ ॥३८॥ १५

अपरिग्रहेति॥ अपरिग्रहस्थिरभयोभनमाजन्मकथंतामन्याकोपुर्वजन्मकोमयस्तोथियां
योकामगथ्यौइत्यादिथ्रिनानजानिंछ॥३९॥ सउंचेति॥ सोउंचमास्थ्यासभयाका आशिा
हरुलाईनाआक्रा अंगमापनिमलमुत्रादिकोसंसर्गभयोभन्यानिन्दाथिनहुंछ॥ नसेभिमि
तस्रहसंगकोसंसर्गपनिमिकोमांदैनन्॥ एकलैरहदछन्॥४०॥ सउंचेति॥ सोचकोअ
भ्यासभयाकायोगिहरुकोसत्वसुद्धिहुंछ॥ रजतमलेजितिदैन॥ नस्तैथिदाहिनस्मानरहगाले
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायांवीर्यलाभः॥३८॥ अपरिग्रहस्थैर्येजन्मकथंतासंबोधः॥३९॥ शौचात्स्वांगजुगुप्सापरैरसंसर्गश्च॥४०॥ सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वा
निच॥४१॥ संतोषादनुत्तमःसुखलाभः॥४२॥ कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥४३॥
मनमाप्रितिरहंछ॥ एकाग्रतापनिरहंछ॥ इन्द्रियजितिंछन्॥ आत्मादर्शनमायोगेत्वहुंछ॥ सामर्थ्य
हुंछ॥४१॥ संतोषादिति॥ संतोषस्थैर्यभयोभन्यावडोसुखहुंछ॥ जोनसुखकोसयअंसमाएक
अंसपनिराज्यादिकोसुखहुदैन॥४२॥ कायेति॥ चान्द्रायणादितपगर्नालेदुखअनेकनहुका
त्रिहियालक्षराभयाका॥ अशुध्दक्षयकाद्वाराइन्द्रियादिकोसुद्धिहुंछ॥ तसैलेसरीरकोअ

छ्यै छ। सात हुलो हुन सक्छ। इन्द्रियहरुको पनि शुद्धि क्रियाको अतिसान पनि लिन जान्ने सामर्थ्य भयाको
सुद्धि हुंछ॥४३॥ स्वाध्यायादिति॥ मंत्रजपादि लक्षण भयाको जो स्वाध्याय तहां तेहि मंत्रको देवता संग
दर्शन बोलन पाइंछ॥४४॥ समाधीति॥ निष्काम मनाले गर्याका कर्मको फल ईश्वर विषे समर्पण गर्नी
ले प्रसन्न भयाका महेश्वर जो छन् त्यो लेहि राको नाश गरेर आफु मा मन स्थिर गरिदिंछन्। समाधि सिद्ध हुं
छ॥४५॥ स्थिरेति॥ स्वस्तिक पद्मासनादि स्थिर भयो भन्या अति सुख हुंछ। पहिले ठेरै कालले गरिया

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥४४॥ समाधिरीश्वरप्रणिधानात्॥४५॥ स्थिरसुखमास
नम॥४६॥ प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तीभ्यां॥४७॥ ततो द्वंद्वानभिघातः॥४८॥ ॥

कोई देग पनि रहदैन। त्यो योगांग कहांउछ॥४६॥ प्रयत्नेति॥ अति यत्नले अति हलौं गरि आसन
जस्तो तर हले स्थिर हुंछ। तसै गरि अनंत जो सेष नाग मा मन राखनाले आसन स्थिर हुंछ। उद्वे
ग पनि हुदैन। शरिरमा कफादि रोग पनि हुंदैन॥४७॥ स्थिरको फल ततेति॥ आसनको अ
भ्यास स्थिर हुनाले शीत उष्णादिको तेस्कन पिडा हुदैन॥४८॥ तस्मिन्निति॥ आसन जित्या पछि
प्राणायाम गर्छ स्वरुप स्वास भन्याको प्राण वायुको बाहिर मुख हुनु प्रश्वास भन्याको प्राण वायु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोभित्र मुखपर्यंत दुवैको गतिविछेद गरि रेचक पूरक दुवै विना सरिरका भित्रै स्थिर ल ह्म राख्न याको केवल कुम्भक स्वरूप कहिन्छ यसै तीनो प्रकार को हुनाय नि कुम्भक को प्रधानहुनाले तस्से को श्रेष्ठ कहिंछ ॥४९॥ स्वतिति॥ सो प्राणायाम जो छ सो वाहिर भित्र स्तंभका वृत्तिले गरि रेचक पूरक कुंभका रितिले गरि तिन प्रकारले युक्त भयाको छ त्यो पनि देश काल ले गरि वढियाजानियाको हुनाले सुक्ष्म नामभयाको हुंछ न देस नाकका अघि वा हथ अंगुल कालनी

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविछेदः प्राणायामः॥४९॥ सतु वाह्याभ्यंतर स्तंभवृत्तिर्देशकाल संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः॥५०॥ वाह्याभ्यंतर विषयाक्षेपि चतुर्थः॥५१॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणं॥५२॥

न चार वा छ भई ओना दि श्वास संख्या दश वा हथ प्राणायामले जानु ई न्यात भयाको नाभिमूलदेषि उठयाको वायु तालु सं म्म जति काललेपुग्छ तति कालको नाम उद्घात कहलाई छ ॥५०॥ वाह्येति॥ प्राणको वाहिर विषय नाशाग्र वा हथ अंगुल अंतर विषय हृदय नाभिचक्रा तिदुवैको आक्षेप गरि केवल कुम्भक मात्र जो हो चतुर्थ प्राणायाम कहिंछ॥५१॥

पातं
॥१७॥

ततइति॥ चारप्रकारका प्राणायाम हुनाले सत्वको परिणाम रूप भयाको जो वेद्यज्ञान त्या वि
षयको ढाक्न्या रजतमको विकार भयाको क्लेशादि सब नास हौंदा छन्॥५२॥ धारणा
स्विति॥ दोष नाश भयाको मन जो छ सो स्थिर रहंछ कहिआयाको जो धारणा मा समर्थ हुं
छ॥५३॥ स्वेति॥ चक्षुरादि जो इंद्रियहरू को आफ्ना आफ्ना विषयको प्रयोजन भया मा स
न्मूख भयाका कन फिराय चित्तले संगमभै आत्मास्वरूपको सन्मूख गराउंछ जो हो सो

धारणासु च योग्यता मनसः॥५३॥ स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवें
द्रियाणां प्रत्याहारः॥५४॥ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्॥५५॥ ॥इति श्रीपातंजले
द्वितीयः पादः॥२॥ ॥

प्रत्याहार कहाउंछ इंद्रियहरूको विषयतिर सन्मूख गराय स्वात्मा
विषे थाम्हिक नाले प्रत्याहार कहिंछ॥५४॥ ततइति॥ प्रत्याहारका वसले इंद्रियहरूको अ
ति परम वस्य हुन्छन् बडा बलले विषयका सन्मूखले जाइ पनि ता हां जादैनन् स्वमा थिति
षय मा मात्र जांदछन् भनि प्रत्याहारको फल कहियो॥५५॥ ॥इति श्रीपातंजलभाषाटीकायां द्विती
य पादः॥२॥ देशेति॥ योगकान्तिय पाईम

गुरु
॥१७॥
17

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संयमको फल कहिंछ॰ यो कहन्या पतंजलिकन॰ नमस्कार छ॰ धारणादि तिनराकन संयम क
हिंछ॰ धारणादि ति कहिंछ॥ देशेति॥ यमादिले र भन्यादिले गरि॰ शुद्ध भयाको प्राणादि वायुले
सहित भयाको ये स्तो चित्त जो छ॰ नाकको अग्रभाग मा र॰ नाभिचक्रादिमा ठरैकाल संनराषनु जो
हो सो हि॰ सा धारणा॰ धारणा हो भनि कहंछन्॥ तत्रेति॥ वोहि सा धारणास्थानमा॰ धारणाके वि
षयज्ञान॰ तस्मा एकाग्रता॰ तसै जस्तो हुनु जो ध्यान॰ अर्कै जस्तो हुन्या मनकन वारंवार॰ तस्तै गराउंछ॰

देशबंधश्चित्तस्य धारणा॥१॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं॥२॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरू
पशून्यमिव समाधि॥३॥ त्रयमेकत्र संयमः॥४॥ ध्यान कहिंछ॰ धारणा तपोव छाडि संम

तन्मय हुनु जो हो सो हि धारणा कहिंछ॥ तदेवेति॥ तेहि ध्यानका अभ्यासले॰ अर्थमात्रको॰ आ
कारमा पुगनु स्वरूपना॰ शून्य जहि यक भयाको ज्ञान जो हो॰ सो समाधि वठियानरहले आत्मामा
चित्त राषिंछ॰ भनि समाधि कहिंछ॥ ३॥ त्रयमिति॥ एकै विषयमा गरिंछ भनि॰ धारणा ध्यान
समाधि॰ तीन अंगको नाम जो छ॰ संयम पदले गरि कहिंछ॥ ४॥ तदिति॥ संयमका जपले गरि
प्रज्ञा भन्याका बुद्धि स्थिर भैरहंछ॰ बुद्धिले गरि जान्या पदार्थः विवेकरूपमा चित्त सर्वत्र विषेव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं
॥१८॥

रोवर्भैर हंछ॥५॥ तस्येति॥ त्यो जो कहियाको संयम धारणा ध्यान समाधिको विषय स्थूल भु
मि रणा को आलंबन का भेदले गरि भिन्न भयाका विषे विनियोग गर्नु॰ जित्याको अर्का छोडिनजि
त्याका ठाउँमा फेरि पनि संयम गर्नु॥६॥ त्रयमिति॥ पहिले कायमादि जो पांच जो योगांग तिन परंपरा
संबंधले योगको उपकारक भयाका॰ न भन्दा सो स्थान उपकारक हुनाले धारणादि तीन जो छन् सो
ता संप्रज्ञात समाधिका नजिक अंतरंग हुन जो छन् र॰ त्यस्का व्यवधान ले॰ संनिधि कहियाको छैन॥७॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः॥५॥ तस्य भूमिषु विनियोगः॥६॥ त्रयमंतरंगं पूर्वेभ्यः॥७॥ व्युत्थाननिरो
धसंस्कारयोरभिभव॥८॥ प्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः॥९॥

तदपीति॥ तीनि जो रा॰ पनि॰ निर्बीजजो॰ असंप्रज्ञात समाधि जो॰ निर्विकल्प जो॰ योगराजको बहिरंगजो
छ॰ संप्रज्ञात नाम गर्याको समाधि त्स्का द्वारा उपकारक हिं छ॥८॥ व्युत्थानेति॥ व्युत्थान भयाको
क्षोभ मूढ त्व वीक्षेप जस्का स्थान तीन छन् निरोध भन्या छ जो सत्वको अंगिकार भयाको चित्तको परि
णाक तिउ दुवै व्युत्थान र निरोधले जनाईयाको जो संस्कार क्रमैले व्युत्थानले जनित॰ ति संस्कार निरोध
जनित जो प्रादुर्भाव प्रकट सामर्थ्य न हुनाले॰ आफ्नु कार्य गर्न असमर्थ प्रादुर्भाव॰ अतिउत्साह हुनाले
पनि आफ्नु कार्य गर्नु समर्थ प्रादुर्भाव॰ अतिउत्साह हुनाले पनि तिनै हेला ओहोसो निरोधपरि

18
गुरु
॥१८॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Dang ... Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णामकहाउँछ॥ निरोधलक्षणमा पनि व्युत्थानमा पनि चित्तको अन्वय छ जब व्युत्
थानको तिरस्कार भयो भन्या निरोधको प्रादुर्भाव हुंछ जब निरोधको तिरस्कार भयो न व्यु
त्थानको प्रादुर्भाव हुंछ यसै अनन्तर हले चित्त दुवैतिर संस्कारले युक्त रहंछ र निरोधका हिंछ॥ त
स्येति॥ त्यो चित्तको निरोधरूपी संस्कार तांहा विक्षेपले रहित हुनाले जस्ताको तस्तै प्रतीति
ले युक्त भयाको चित्त हुंछ॥१०॥ सर्वार्थ चेति॥ चंचलभै सबै अर्थको ग्रहण गर्याउंछ सोहि चित्तको

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्॥१०॥ सर्वार्थतैकाग्रयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरि
णामः॥११॥ शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः॥१२॥

विक्षिप्तपना भन्या
को अधर्म हो यैकैमा आलंवन नभयर यथार्थ प्रतीतिको प्रवाह निरंतर जो हो सो ऐकाग्रताक
हिंछ ति दुईमा सर्वार्थको क्षय ऐकाग्रताको उदयको जो अवस्था छ सो अवस्था चित्तको
समाधिपरिणाम भन्याको सोहि हो॥११॥ शान्तोदिताविति॥ जो न अवस्थाविशेष शान्त भ
न्याको नाश भयाको उदित भयाको वर्तमान दुवैमा तुल्य बराबर एकै छ प्रतीति जो हो
ऐकाग्रताको परिनाम हो अभिन्न प्रतीतिको केन्द्र जो हो सोहि हो अनुभव हुन्या वस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हो॥१२॥ एतेनेति॥ निरोधसमाधि एकाग्रता ई तिनका परिनामले भूतविषे ज्ञानेन्द्रियअन्न कर
णविषेः धर्मको लक्षणको अवस्था पनि तिन प्रकारको परिनाम हुन्छ भनि व्याख्यान गरियो॥१३
शान्तेति॥ शान्त भन्याको भूतकाल उदित भन्याको वर्तमान अव्यपदेश्य भविष्यकाल येस्तान हका:
जो धर्म ती धर्म जान्या अघिल भयाको जो सो धर्मि कहाउँछ जाहा एक धर्म नासिंछ दोस्रो उत्पन्न हुं
छ अर्कौ हुन्याछ ऐस्तान हलेतिनैको प्रतिती भयाको धर्मि कहाउँछ॥१४॥ क्रमेति॥ ए

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याता॥१३॥ शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती ध
र्मी॥१४॥ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः॥१५॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्॥१६

कपरिणाम हुन्छ अर्कैको परिणामको आश्रय नगर्नाले गरि क्रमैले गरिकन अर्कै कारण हुंछ
जस्ते एकवेर अनेक परिणामको विरोध मा क्रमैले गरि यकै माटाको पहिले डल्लो वांहा देखिन
कपाल घडा खपटा येस्तानर हले भावनाले अनेकको विरोध हुंदैनन॥१५॥ परिणामेति॥ धर्मि
लक्षण अवस्थाको जो परिणाम विषे धारणा ध्यान समाधिको अभ्यासले यो धर्म मा यो धर्मयो
लक्षण यो अवस्था भन्या तिनै गया यो फेरि उत्पन्न भयो यो अर्कौ हुन्या छ भन्या अभ्यासले अघि भन्या

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

शब्दैमात्र भन्याको अक्षरको समूह। पद वाक्य तन्नले कह्याको अर्थ। द्रव्य। गुण। जाति। तस्को
प्रतिति जात्यादि प्रकारको ज्ञान। जस्तै गौ शब्द सुन्नियामा त्यो सब्दै हो कि। त्यो मालयम भयाको। जो अ
र्थ हो। अथवा जाति प्रकारको ज्ञान हो वा भनेर। ये त्तीन रहलेपर सेर। विचार गर्दामा अविवेक
रुपि संकर हुंछ। त्यो संकरको विभाग गर्नानिमित्त विधिले ध्यान गर्दा जो पर। तस्सैको निश्चये
जो संयम गर्नु। तस्सैका अभ्यासले संपूर्णभूत प्राणिहरुले बोल्याकाजो निंछ॥१७॥ स[illegible]

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्॥१७॥ सं
स्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्॥१८॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्॥१९॥ रेति॥ संस्कार

ता दुई प्रकारको जान्नु। एक त भावनात्मक। तस्को फल ता स्मरण। धर्म। अधर्म रुप भयाका तस्को ता
जाति आयु भोग फल भयाको जो संस्कार। तस्को ऐति श्रुत अनुभव भयो। जो जो मैले गर्या भन्या अभ्यास
ले गरि साक्षात्कार गर्नाले पहिले जन्मको सुख दुःखादिको अनुभव जानिंछ। जातिस्मरण हुंछ॥१८॥
प्रत्ययस्य परचित्त॥ मुखको रंग आदि भयाका चिन्हको जो प्रतिति। तस्का ऐमा दिले साक्षात गर्नाताहां
परको चित्तको भाव रागभयाको वस्तु संपूर्ण जानिंछ। पर चित्तको विस्तार। जो गि जान्दछन॥१९॥

पातं
॥२०॥

न वेति॥ केवल चित्त को संयम गर्नाले चित्त मात्र जानिंछ॰ आलंबनाले सहित भयाको ता जानिंदैन॰ औ नी
ल पितादि को आलंबन सहित को संयम गर्नाले गरि॰ तस्ले समयमा॰ आलंबन सहित को पनि ज्ञान हुं
छ॥२०॥ कायेति॥ आफ्ना सरिर को जो रुप तस्को संयम॰ धारणा ध्यान॰ समाधिले निरंतर आ
फु सरिर को रुप ये को साक्षात्कार गर्या भन्या॰ त्यो अभ्यासले पराई को नेत्र ग्रहण गर्ना सामर्थ्य प
नि हुंछ॰ स्तंभ न गर्ना सामर्थ्य पनि हुंछ॰ अरुले न देषिन्या अंतर्ध्यान पनि हुन सक्न्या हुंछ॥२०॥

न च सालंबनं तस्य चित्तस्याविषयीभूतत्वात्॥२०॥ कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभे चक्षुःप्रका
शासंप्रयोगेऽन्तर्धानम्॥२१॥ एतेन शब्दाद्यंतर्धानमुक्तम्॥२२॥ एतेनेति॥ यहि माथि का सब्

दादि लिकन॰ रुप को अंतर्ध्यान पर्यंत कहियो॰ त्यो कहि आया को विषय को चक्षु आदि॰ श्रोत्रादिक २०
न पनि॰ तस्ले सब्दादि को संयम हुनाले॰ सब्दादि को ग्रहन मा योगेता हुंछ॰ श्रोत्र नमार ज्योति ले
को ग्रहन मा रहंछन् विषय माजा देन न॥२२॥ सोपक्रमेति॥ निषिद्ध कर्म को क्रिया दिले भ पुरु
या को॰ धर्म अधर्म॰ आत्मा भया का॰ दुई प्रकार का॰ सोपक्रम र निरुपक्रम छन्॰ तिनु ईमा सो ॥२०॥
पक्रम जो छ॰ सो ता आफुले आरंभ गरियाको जो कर्म तुरुताले॰ चाँडै हुन्या फल॰ सरिर को ईत्यंत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गराउंन्या हुंछ॰ ये श्रोता आरंभ नगरियाको व्यापार हुनाले चिरकालमा हुन्या फल सरिरको
आरंभ पनि नगराउंन्या भयाको छ॰ आरंभ शरिरमा पनि कल्पत्व॰ छ त्या दिजोई पक्रम कनन्या
को॰ हुन्यायो कर्मले आरंभ छ व्यापार हो॰ यो अनारंभ व्यापार हो भनि तसैमा संयमको अभ्यासले
पहिलेका सरिरको॰ मर्न्या बेला मा भयाको ज्ञान हुंछ॰ अरिष्ट हुन्याका आध्यात्मिकादिको पनि
ज्ञान योगिहरुलाई हुंछ भनि कहियाको छ ॥२२॥ मैत्र्यादि॥ मैत्री॰ करुणा॰ मुदिता॰ उपेक्षा

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥ मैत्र्यादिषु बलानि ॥२
३॥ बलेषु हस्तिबलादीनि ॥२४॥ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥२५॥

को संयम नाहि॰ तिनहरुको बल हुंछ॰ मैत्रीमा संयम गर्नाले ताहा सपूर्ण मित्र होई जांछन्॰ करुणा
मा संयम गर्नाले॰ ताहा सपूर्ण करुणा गर्छन्॰ तस्तै मुदित हर्ष॰ तस्तै उपेक्षामा पनि जान्नु॥
२४॥ बलेषु हस्ति॥ हस्तिका बलादिमा संयम गर्नाले॰ ताहा हस्तिको बल हुंछ॰ सिंहको पारा
क्रममा॰ तस्तै वायुका वेगमा॰ संयम गर्नाले॰ ताहा सिंहको पराक्रम पनि॰ वायुको वेग पनि हुंछ
२५॥ प्रवृत्त्यालो॥ जो नज्योतिष्मति॰ पहिले कहियो॰ तसको हर्ष जो हो सो सात्विकको प्रकास हो॰ तस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयेः संयम गर्नाले॰ जो ज्योतिस्मान् परमाणु आदि भयाको त स्तै पाताल मा रह्याको निधि हरु त
स्तै क्षकियाका सुमेरु पर्वतका नजीकमा का॰ कल्पवृक्षादिकन पनि ध्यानादिले गरि सक्षात्का
र गर्न्या देषिं छ ज्ञान हुंछ॥२६॥ भुवनेति॥ प्रकाश स्वरूप भयाको श्री सूर्य विषे संयम ग
र्नाले भूर्भुव स्व आदि भयाका सं पूर्ण भुवनको॰ त स्का विस्तार राख्याका पुर हरु को तो हाँ रह
न्या पुरुवासि हरुको पनि संपूर्ण ज्ञान हुंछ॥२७॥ चंद्रेति॥ चंद्र मंडल विषे संयम गर्नाले॰

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्॥२७॥ चंद्रे ताराव्यूहज्ञानम्॥२८॥ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्॥
२९॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्॥३०॥

तो हाँ रह्याका तारा गणको व्यूह जाता जा त्
तारा गणावस्था का छन्॰ ति सबै जानिं छन्॰॥२८॥ ध्रुवेति॥ ध्रुव मा धारणा गर्नाले गरि कन॰ त मैले
व छन् या का ग्रहादिका गतिः यति दिनले गरि ईन क्षेत्र नाघि छोडि॰ अर्का नक्षेत्र को भोग गर्छन् भनि
विचार ले गरि योगी हरु सपूर्ण जाद्छन्॰॥२९॥ नाभिति॥ नाभी चक्रमा दश दल भयाको मनि पूरक
नाम भयाको देहका माझमा छ॰ तेहि वह तर रह ज्या र नाडिको उत्पत्ति स्थान भयाको कुंडली नाम भया

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोछ्न तसैमा संयम गर्नाले शरीरमा प्राप्त भयाको रस मल धातुले नाडी चक्रादिको शरीर व्यूह योगी
जां छ्न॥३०॥ कूर्मेति॥ छाति देषि मनि बाट कूर्म नाम भयाको नाडि छ तस्मा संयमका अभ्यासले ग
रिलाग्याको चित्तको स्थिरता हुंछ॥३१॥ मूर्द्धेति॥ मूर्द्धा र हृदयको अंतरको जो ज्योतिको शिखा पै
लायाको बिचमा छेकेर रहंछ तस्मा संयम गर्नाले गरि त्यो ज्योतिले शिरको द्वार खोलेर हेर्दाः
आकाश र पृथ्विका बिचमा रह्याका जति सिद्ध छ्न तिस वैदेषिं छ्न॥३२॥ प्रातिभादिति

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्॥३१॥ मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्॥३२॥ प्रातिभात्सर्वम्॥३३॥ हृदये चि
त्तसंवित्॥३४॥ सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमा
त्पुरुषज्ञानम्॥३५॥ नायां नयां वस्तु देषनाको इछा गर्नाकन शील भयाकि जो उछि छ सो प्र
तिभा कहलाउंछ तस्को जो विषय सो प्रतिभाक हाउंछ तिनि विषयमा संयमका अभ्यासले गरि त्यो
त्यो सबुरीकन ज्याउन्या हेर्नाको इछा गर्दछ त्यसकन जोगी देषछ्न यति तारकज्ञान कहाउंछ विवे
कज्ञानको रहछ॥३३॥ हृदयेति॥ छातिमा अष्ट दल भयाको दहर नाम भयाको कमल छ जो
न कमलमा सबै प्राणवायुहरु अपानवायु तिर्दूई जसमाः समाले वो आकाश पर्दिजाहि छ सम
ट छ तोहा संयमका अभ्यासले गरि अरु मार ह्याको चित्तको वासना जोगीहरु जान्दछ॥३४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं
॥२२॥

सत्वेति॥ सात्विक जो सुखका प्रसाद लेभयाको आत्माको परिणाम कहाई छ पुरुषभयाको चित्त
न्निरुप आत्मा कहाई छ॰ तिनु वैभिन्न हुनाले॰ अत्यंत टाढार ह्याकाकन पनियके हुन्य निजानाले
सत्व परिणाममा र पुरुषमा कर्तृत्व भोक्तृत्व॰ सुखित्व दुःखित्व को जो आरोपण गर्छ सो भोग क
हिन्छ॰ सो पनि परार्थ स्वार्थ॰ ई दुई छन्॰ ई दुई मा॰ संयम गर्नाले॰ ताहां चित्स्वरूप पुरुषको स
त्व परिणाम॰ भन्दा भिन्न लेग रि पुरुषको ज्ञान हुंछ भनि भन्दछन्॥ ३५॥ तत इति॥ पुरुष ज्ञान

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते॥ ३६॥ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः॥ ३७॥

भयापछि देवहारदसामा पनि पहिले कह्याको सर्वज्ञत्व ज्ञान हुंछ॰ ताहां इ प्रातिभ॰ सो गर्म भयाको अ
ति सूक्ष्म अनन्त दूरस्थको पनि ज्ञान हुंछ॰ दिव्य रूपको पनि दर्शन हुंछ॰ दिव्य रसको पनि॰ टा:
ढाको वाट पनि॰ दिव्य गंधको पनि॰ सास्त्रमा पनि॰ वाचकत्वले संपूर्ण अर्थको ज्ञान हुंछ॥ ३६॥
ते इति॥ तिन हि आयाका फलहरु समाधिका समयमा हर्ष र॰ विस्मय जनाई दाछन्॰ वोरज
स्थान भयाका दशा व्यवहारदशामा विशेष फल दिन्या हुनाले॰ सिद्ध भन्या व्यवहारमा गरिकाहिं
छन्॥ ३७॥ बन्धेति॥ बंधर व्यापक भयाका चित्त र आत्माको अदृष्ट रूपि संस्कारका वलले ग

22
पातं
॥२२॥

पातं
॥२३॥

उभो तिरस्यी लाफैलाउँछ्द्र अग्निका बराबर तेज भयाको त्यो योगि देषिंछ ॥४०॥ श्रोत्रेति॥ कानको
आकासको र केवल आकासको संबंध यति दुवैको एकत्वले संयम गर्नाले तां हां अति लाग्र सब्द टा
ढाको सब्द पनि सुन्न सामर्थ्य हुंछ्द्र दिव्य श्रोत्र कहाँईछ ॥४१॥ कायेति॥ काय भन्याको पंचभू
तले ग्रहन भयाको सरिर आकाश भन्याको केवल सब्दको आश्रय स्थान भयाको यि दुवैको सं
वंध भयाको सरिरदु तर व्यापकत्व भयाको दुवैको एकत्वले गरि संयम गर्नाले गरि अतिहलौं

श्रोत्राकाशयोः संबंधसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम॥४१॥ कायाकाशयोः संबंधसंयमाल्लघुतूलस
मापत्तेश्चाकाशगमनम॥४२॥ वहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः॥४३॥

रुवावरोवर सरिर संपतिभयाको छं दो पहिले जलका धारा माहि त्यसपछि सूर्यका किरणासमा
तेरजा हो मनलाग्यातां हां आकासमा जान योगि सक्त छन॥४२॥ वहिरिति॥ शरिरको अहंका
र छदा सा जो मनको वृत्ति छ सो कल्पित कहिं छ जोत सरिरको अहंकार न भयाको अवस्था
सो अकल्पित कहाउंछ सो हि महाविदेह वृत्ति कहाईछ त्यसै विषय संयम गर्नाले तां हां प्रकाश
जो शात्विकको जो आवरण क्लेश कर्मादिको नाश हुंछ्द्र अनंतर निरंतर सात्विकको प्रकाश
वढियातरहले हुंछ भनि भन्दछन॥४३॥ स्थूलेति॥ पृथिव्यादि पंचभूतका स्थूलादि पांच अव

गुरु
॥२३॥

रिसरिरको भोग कारण भयाको जो संबन्ध · तस्को समाधिले गरि सिथिल गराईनाले फलन
जनाईनाले चित्त हिंड्न्या जो नाडी · सो आफना सरिरका पनि · परशरिका पनि · चित्त कन पनि इन्द्रि
यहरु मा पनि प्रवेस गरे र · व्यवहार गर्न कन सक्किंछ · सो ज्ञान हुंछ · मन्या को भया पनि जी
उदो भया पनि · पराई का शरिरमा ते हि नाडि का बाटा वाट प्रवेस गरे र तस्का इन्द्रिय सवै आफ्ना
वस गरायर · व्यवहार गर्दछन् ॥३८॥ उदाने ति । गलामार ह्याको छुटुघंटिका देखि सिरसं

वंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चित्तस्य परशरीरप्रवेशः ॥३८॥ उदानजयाज्जलप
कंकंटकादिष्वसंगउत्क्रांतिश्च ॥३९॥ समानजयाज्ज्वलनं ॥४०॥

म्य व्याप्त भै रहन्या जो
वायु · सो उदान कहिंछ · त्यो उदान वायुको संयमका अभ्यासले गरि जित्न सकियो भन्या · स्वा
मस्को हलौ हो ईजो छ र · जलमा · हिलामा · काटामा हिंड्दा पनि तस्को छुन हुंदैन · फेरि ब्रह्मरं
ध्रका बाटा ले जाई ब्रह्मलोकादि सम जान सक्छ ॥३९॥ समानेति । नाभिकन चारै तर्फ वेष्टि
र हेर काया को पित्या को जो छ सो सबकन संपूर्ण नाडीमा बरोबर गराईनाले गरि राख्नाले स
मान कहाईछ · सो समान वायुकन संयमका अभ्यासले जित्नाले नाभिचक्र मा रह्याका · अग्निको

वस्था हुंछन· देखिन्या जो छ· सो स्थूलका हाई छन· शब्दादि लक्षण स्वरूप भयाका जो· सो सूक्ष्म
का हाई छन·· तन्मात्राको पनि· अन्वयिता कार्यमा कारणले गरि प्रवेस हुनाले· अन्वय हुंछ· त्यो·
भोग र मोक्ष· प्रयोजन भयाको ई पांच अवस्थाको संयम गर्नाले· तो हा भूतको जय हुंछ जो नभै
न भूतको अवस्था पांच मा· संयम गरिछु ति तिसं कल्पले गरि· ई छा गरिछु त्यो पनि· ति फेरि अ
व धान गर्न सक्तैनन·॥४४॥ तत इति॥ भूतका जय ले गरि· अणिमादि सिद्धि· तस्का होई आन

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्वसंयमाद्भूतजयः॥४४॥ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंप
त्तद्धर्मानभिघातश्च॥४५॥ रूपलावण्यबलवज्रसहनत्वादि निकायसंपत्॥४६॥ ॥

छन· अष्ट सिद्धि हुनाले· जस्तो अभिलाष गर्यो तस्तो फल हुंछ· शरीरको संपत्ति पनि हुंछ· शरीर र
संपत्ति भन्याको वज्रजस्तो सो हुंछ जो उ· न स्कन अग्निले पनि पोल्दैन सूर्यले पनि ताप गर्न सक्तैनन
भन्या ईत्यादि बोजना गर्नु॥४५॥ रूपेति॥ रूप गोरो हुंछ· अंग वढिया हुनाले राम्रो· सर्व कर्म मा सम
र्थ हुंछ· फेरि सरिर भन्या वज्रजस्तो शा हो हुंछ· त्यो शास्त्रै आदि पदले हि इनको सामर्थ्य पनि हुं
छ· भूत कन जीतनाले गरि हुंछ·॥४६॥ ग्रहणेति॥ ईंद्रिय हरुको विस्मयको अभिमूरवता

पातं
॥२५॥

कोस्वरूपसमनालेविषयप्रकाशगर्नु अहंकारकोअनुगमअन्वयसकार्यमाकारणताले
विषयमानजीकन्मेसंबंधहुने ज्ञानलेजानियाको होदो लोगार·अपवर्गफलभयाको अर्थवत्त्व
अवस्थामा संयमगर्नालेतांतायोगि इंद्रियहरूकनजितछ·जीत्यापछिसपूर्णइंद्रियह
रूकोविषभयाको ज्ञानतत्कनहुंछ॥४७॥ततइति॥ इंद्रियजीत्यापछिमनकाजस्तोवेगदेह
कोपनिहुंछ·शरीरकोनिरपेक्षेलेप्रकछ·तापनि इंद्रियहरूकोविषयजानिंछ स्पर्णीआ
ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिंद्रियजयः॥४७॥ततोमनोजवित्वंविकरणभाव
प्रधानजयश्च॥४८॥सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्यसर्वभावाधिष्ठातृत्वंसर्वज्ञातृत्वंच ॥
स्माभयाकाप्रधानपुरुषकोपनिजयहुंछ संपूर्णतिस्को आज्ञामामकृत्यादिहुंछन् मधुमति
सिद्धियेहिकहाउंदछन्॥४८॥सत्वेति॥ बुद्धिकोजोसत्वगुणकोजोपरिणामतस्मासंयमगर्नाले
तातलयोबुद्धिसत्व·योपुरुषमा·परस्परभेदनहुन्याउंत्पन्नहुंछ·तोहिबुद्धिकोसंयमगर्नालेतो
२५ तोकर्ताहुंभन्या आदिभयाका अभिमानहराउंछ·नवसंपूर्णगुणकोजोपरिणामकोप्रभूमालीन
हुंछ·तवत्योयोगितिसपूर्णगुणकापरिणाम को ईज्ञांतभयाईउंस्याकाछन्·ठेमानेमाछन्भन्या

[illegible]

गुरु
॥२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेपनि ॥ तेहि विशेषका नाम भयाकि सिद्धिमा पनि ॥ वैराग्य हुनाले ता हां रागद्वेषादिको जो विज
भयाकि मृत्यु विज छ ॥ सो नास हुंछ ॥ ता हां देखि ईश्वर केवल स्वप्रकाशले युक्त भयाको अखंड जो
आनंद आत्मा स्वरुपले अवस्थान भयाको छ जो मुक्ति हुंछ ॥ भनि कहियो ॥५०॥ स्थान्युपनिमंत्रणेति ॥ यो
जो कोहि अघ्याका स्थानमा ॥ बस्याका योगि हरु कन ते हि ते हि स्थानका मालिक भयाका देवता
मरुत्यादि हरु जो छन् ॥ सो अघ्याउ अघ्याउ ॥ स्थानको समर्पण गर्नाले ता हां अघाउँ हवस ॥ वस्नुस

वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥५०॥ स्थान्युपनिमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनर-
निष्टप्रसंगात् ॥५१॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानं ॥५२॥

वसुभनि तिनलेस
म्मान गर्दछन् ॥ यो न पानि कोभोग गर्याजस्ता होभन्छन ॥ ता हां संग र विस्मय गर्नै संगले राग उत्प
न्न हुंछ ॥ विस्मयले म ता वडो रह्याछु भन्या अभिमानरुपि अग्नि छुट्ट उत्पन्न हुंछ र ॥ तस्ले गरि
पहिले वडा प्रयासले गर्याको मिहिनत छोडि ॥ फेरि उत्पत्ति हुन आछ भनि ॥ कह्याको छ ॥५१॥
॥ क्षणेति ॥ मूर्ति सात जो सम्म य ॥ सो क्षण का कहाउंछ ॥ तस्को जो क्रम भन्याको यो क्षण पनि अ-
को क्षण हुंछ ॥ भन्या जो तस्को संवंध भन्याको यो पूर्व क्षण यो पर क्षण हो भनि त्यासंवंधन् स्म्रा सं-
यम गर्नाले ता हां संपूर्ण अस्तु स्मसानाको ज्ञान भया पछि ग्रहातिग्र तथको विवेक पनि अनि सा जो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हुनाले त्यो हातै हि प्रकृति पुरुष को विवेक देखि भयाको प्रतिस्थाना को ज्ञान हुंछ । भनि कह्याको छ
॥५२॥ जातीति ॥ ज्याति ले लक्षण ले देसले भिन्न नभयाको केवल संयमका अभ्यासले मात्र भेद प्र
पातं तीति भयाका एस्ता प्रतिस्थाना भेद नभयाका ईनहरु को भेद जो नाभयाका अभ्यासि योगिहरु सपूर्ण
॥२५॥ प्रकृति पुरुषको प्रतिस्थाना भयाका भेद कन पनि साक्षात्कार गरिजान्छन् ॥५३॥ तारकमि
ति ॥ यो कह्या याको संयमका अभ्यासले गरि भयाको जो प्रकृति पुरुष को विवेकज्ञान को नाम

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥५३॥ तारकं सर्वविषयं सर्वथा
विषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानं ॥५४॥ संसार देखि तारन्या हुन्याले तारक कहाउंछ । संपूर्ण
यसै का विषय हुन भनि भंछन् । स्थूल सूक्ष्म । सो रुप अन्न स्वार्थ । अर्थात त्व आत्मा ले सर्व अवस्था
ले । संपूर्ण परिनाम ले । संपूर्ण प्रकार ले गरि । संपूर्ण तत्व को विषय गर्छ । संपूर्ण प्रकार को ए ॥२५॥
केवषत ज्ञान हो ईः तारको ज्ञान हुनाले क्रम छैन । एके वषत हुंछ । ये स्ता प्रकार को विवेक देखि गुरु
ज्ञान हुंछ ॥५४॥ सत्वेति ॥ जो न प्रधान पुरुष को कर्ता हुं भन्या अभिमान को छन्ति हुंछ । विद्या ॥२५॥
को स्वरुप को सुरिवि तो र दुः खि तो को अभिमान छुट्दछ । दुवै को शुद्धि बरोबर हुनाले पुरुष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोकैवल्य स्वप्रकासरुपि अरवंगड जो आनंदमय लेगरि स्वस्वरुप मात्रले स्थिति हुंछ: क
ध्याराहुंछ भनि कहियो॥५५॥ ॥इतिश्रीपातंजलेभाषायांद्वितियपादः॥२॥ ॥जन्मेति
सिद्धिहरु ता कोहि ता जन्म मात्र ले हुन्याछन्: जस्तै पंछि हरुको आकास गमनत्व कोहि: औषधि
देषि भयाका छन्: जस्तै पाताल मा रसायनको उपभोगले गरि देहह्द हुंछ मंत्र देषि भया
का छन् जस्तै मंत्र जप्न्या हरु पनि आसगमन गर्न सक्छन् तपदेषि भयाका सिद्धि हरु जस्तै

सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्॥५५॥ ॥इतिश्रीपातंजलेविभूतिनामकस्तृतिय
पादः॥३॥ ० ॥जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः॥१॥जात्यन्तरपरिणामःप्र
कृत्यापूरात्॥२॥ विश्वामित्रादिहरुको केवल तपस्याले गरि ब्रह्मषि गर्न साम र्थ देषि

नाले: समाधि देषि भयाको सिद्धि ता: पहिले कहाको मध्य मतिक्रन्तभरावि शोकानाम भयाका
कहियान स्तोछ्न ता पनि सिद्धि को अनेक तर्ह का वीज छ ता पनि जन्मादि भेदापनि पूर्वजन्म मा
अभ्यासगऱ्याको समाधि देषि सिद्धि वडोछ: ॥१॥ जात्यंतरेति॥ यदि पूर्वजन्म मा अभ्यासगऱ्याको
समाधिले जाति आयु भोग हुंछ भनि कहियो भन्या कसोरि नन्दीस्वरादिहरु कन।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पातं ॥२६॥

ऐसै जन्ममा ईश्वर प्रसादले गर्दा जाति· आयु· भोग· भयो भने लाना· जातिनि॥ यदि यहि जन्ममा:
जाति· आयु· भोग देखियाको· जो हो सो ता· पूर्वजन्ममा· अभ्यास गर्याको हो भनि· जानु· नेहि अभ्या
सको परिनाम देखियाको हो भनि जान्नु॥२॥ निमित्तमप्रिति॥ निमित्त भन्याको धर्म· अधर्म कहाँ
छ· प्रकृति जो अर्को परिनाम [illegible]नि भित्र हरु प्रयोजन छैन न· तीनी सहजै सिद्ध छं ता पनि· त
स्को उपयोग कार्य कहिं छ न आगर· परिनाम को प्रतिबंध भयाको जो आवरण तस्को नास

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतिनांवरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्॥३॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामा
त्रात्॥४॥

हुंछ· आफैन तस्तो र प्रकृतिको परिनाम मरुंछ· तस्मात् दृष्टांत कहन्छन· जस्तै खे
तिगर्ना हरु· एक खेत देखि पानि अर्को खेत माले आनाको मन सुवा गरे· खेत माला ई छन· नो हो
छैकन्याको हि न भया· आफै एक खेत देखि अर्को खेतमा जांछ· तस्तै धर्मादि हरु प्रकृति स्व
भावको प्रतिबंध भयाका तस्को विराम भया पछि· सहजै काल लेगरि स्वभाव परिनाम
हुंछ· प्रकृति स्वभाव हुंछ भनि कहियाको छ॥३॥ निर्माणेति॥ योगि हरुको· आफैले बना
याका सरिर मा जाति भिन्नका सम्ह छन· नतिं बुद्धि· तत्त्वको र पुरुषका ऐक्य बुद्धि र यर्हछ

मान्हेले गरि· तस्तैरपैलाई नसकदछन॥४॥

गुरु ॥२६॥

26

चित्तहरूकोतसैलेरअनेकप्रकारकोपरिणाममाहेतुकहिंछन्॥प्रवृत्तीति॥अनेकतरहकाचित्त
कोप्रवृत्तिभेदभयाविषेयोगिहरूकोएकैचित्तप्रयोजकहुन्छ·तसैलेचक्षुरादिइन्द्रियहरूकोवस
लेगरि·अनेकप्रकारकोबुद्धिप्रवृत्तभयामा·तसैलेएकचित्तहुन्छ·तसैलेकायकोव्यूहजो·गभयाकायो
गिहरूयकादता·तसैलेएकचित्तभेदभयोभन्याएकैचित्तप्रत्येकप्रयोजकबनाउँछ·एकबुद्धिभेदहुदैन॥प्र
वृत्तिअनेकतरहकाचित्तमापनिध्यानादिपरिणामलेभयाकाचित्तकोवडाईकहन्छन्॥तत्रेति॥

प्रवृत्तिभेदेप्रयोजकंचित्तमेकमनेकेषां॥५॥तत्रध्यानजमनाशयम्॥६॥कर्माशुक्लाकृष्णंयो
गिनास्त्रिविधमितरेषां॥७॥ कायकोव्यूहजानीन्याचित्तकाविचमाजोध्यानदेषिभयाको
चित्तछदोवडोछकिनभन्यासमाधिकापरिपाकलेअतिशुद्धभयाकोतेहिछ·अनाशयंकर्मवास
नालेरहितहुन्छ·तिनहरूमातेहिश्रेष्ठकहाउँछ॥६॥कर्मेति॥कर्मचारप्रकारकाछन्·सेता
काला·सेतो·कालो·दुवैमिलियाको·नसेतोनकालो·यज्ञदानतपस्यादिता·स्वर्गादिफलभयाको
सेतोकर्म·दोश्रोता·व्रह्महत्यादि·अगम्यागमनादिनरकादिमा·अतिदुःखफलभयाको·तेश्रोसे
तनग्यादिविधानछतापनि·शत्रुवधप्रयोजनभयाकोऐहिकफलभयाकोस्वस्वरूपमाविधान

पात
॥२७॥

भयाको घटियानरकादि फल दिंछ चौथो राग द्वेषादि रहित भै गयाको निष्काम नित्य कादि मोक्ष
को इच्छा योगि अश्रेन कर्म शुद्धि लेगरि भगवत्प्रीति फल भयाको छ। तो हो योगिहरुको कर्म
तान शुक्ले कृष्ण न हुनाले स्वर्ग नरक दुवै फल हुदैन अंतःकरण शुद्धि भगवंप्रीति ऐति
मात्र प्रयोजन छ। अयोगि संसारिका ता तीन प्रकारको कर्म भया पछि जस्तो कर्म भयो तस्तो फ
ल हुंछ भनि भंछन्॥७॥ ततइति॥ ओ नसमयमा जस्तो कर्मको परिपाक भयो तस्तै जाति आ
युभोगहरु पछि हुन्या छन्। तस्तै तसैको गुणमात्र वासना व्यक्त हुंछ। जव शुक्लकर्मको परिपा

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्॥८॥ जातिदेशकालव्यवहितानाम

क हुंछ। तवता अंतःकालमा देवादिमा वासना हुंछ। जवता कृष्णकर्मको विपाक हुंछ। तव ताति
र्यगादिमा वासना हुंछ। शुक्लकृष्ण दुवैको परिपाक हुंछ। तव मनुष्यभूतादिमा वासना हुं
छ। न शुक्ल न कृष्णकर्मको परिपाक भया मात केवल तत्वज्ञानको वासना हुंछ। जस्तो कर्मको
परिपाक तस्तै वासना हुंछ। तस्तै जाति आयु भोगादि पनि हुंछ भनि भनेइछन्॥८॥ जातिति॥ गुरु
अनेक जाति अनेक देश। तस्तै ढेरै कालले हुव धानभयो ता पनि गयाका कर्मता नजिकै रह ॥२७॥

27

छन्। कार्यकारणको भाव लेगरि अघि नजीक मा फल दिन्या हुन्छन्। जो न जातिमा जो न देश
मा जो न समय विषे जो कर्म गर्यो वहुदान से जातिमा। तसै समयमा मात्र त्यो कर्मको विपाक
हुन्छ। जो मसरिर गर्यो त्यसैमा अनुभव र। संस्कार पनि तसैमा जो हुन्छ कदाचित् अर्के संव
धले संस्कार ढाकियो ता पनि फेरि तसै जातिको शरीर भयामा। तेहि कर्मको बोधज
नाउन्या भयाको संस्कार प्राप्त हुन्छ। अनुकु विपाक जनाउँछ। स्मृतिको र संस्कारका
ता अनुभवमा समान रूप जान्नु जो न दसामा ते कर्मको अनुभव भयो त्यो संस्कार भन्

यानंतर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्॥ ९॥ तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्॥ १०

यो त्यो जाति य को दशामा तितिजातिको संगर हुनाले तेहि स्मृति पाक हुन्छ। यो स्वभावै
ले हुन्छ कदाचित् दैवेईक्षाका वलले गरि अर्को जाति देश समयमा पनि तति जाति
य को कर्मको वासनाको अनुभव उत्पन्न हुन्छ भनि जान्नु॥ तासामिति॥ तिवासनाह
रूको र। कर्मको ता प्रवाहका कुमैले गरि। अनादि तो छ। तस्मा हेतु कहन्छन्। म शुचि हुंछु
हुं। स्वम लाई न हुं र। भन्या मा न वारंवार हुन्छ। तथापि ईश्वरको ईक्षा विषय भयाको सं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातं ॥२८॥

सारको प्रवाहमा पर्नाले जस्तो प्रवाहमा भयाका सुखदुःखादि हुंछन्· वासनासमुदाय
को यदि अनादित्व कहाउंछ·॥१०॥ हेत्वीति॥ वासना हुनाको हेतु कारण ता रागद्वेषछ
न· रागद्वेषादि दिनु नै अविद्या हुंछ· त्यो अविद्या साक्षात्परंपरा लेगरि संसारको मूलका
रण भयाकि छ· तेस्को फल ता तसे स्मृति र सरिरादि· तस्को आश्रय ता बुद्धितत्व आली
वरा आधार ता विषयछ· सो पनि अनुभव भयाको विषये कहाउंछ· ई कहि आयाका
हेत्वादिले संग्रह गरिनाता तंहां कहि आयाका हेत्वादिको अभाव भयाविषे वासना

हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः॥११॥ ॥ ॥ ॥

को पनि अभाव हुंछ· कारणान भयामा कार्य हुंदैन· तसैले विद्याको अभ्यास छ भन्या· स्वस्व
रूप परमानन्द प्राप्ति पनि हुंदैन· केवल सुखार्थका निमित्त· अविद्याले रागादिको उत् 28
पन्न गराउंछ· तिनै रागादिले वासनादिको उत्पत्ति गर्छन्· भन्याकर्मैछ· कदाचित् सद्गुरु
ईश्वरका कृपाले अविद्या गयापछि· स्वभावसिद्ध भयाको अखण्ड आनन्दको अनुभ गुरु ॥२८॥

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

क्लेशछ भयाको योगीहरुको ता रागादि पनि ईउत्पन्न हुदैन॰ तिन हुनालेन कर्म॰ कर्म न भया
मा वासना पनि हुदैन॰ त्यो न भयाको हुनाले हुछ भनि कह्याको छ॰ ॥११॥ अतित गयाको अना
गत पछि आउन्या जो धर्म हरुको यो स्वरुप छ परन्तु ईन्को बाटो मात्र भिन्न जांछ॰ ये कै धर्मि
माको हि॰ धर्म अतित व्यतीत भयाको छ॰ कोहि धर्म छ दैछन॰ कोहि हुन्या धर्म पनि छन॰ ये
स्ता प्रकारले बाटो भेद जांछ॰ तथा वर्तीति परिणामले गरि॰ बाटो भिन्न भयाता पनि॰ वि
नरु पन याको धर्म जो छ॰ सो ता वासना हो त्यो नाश केछ॰ त्यो न भयाको आत्मा संसार देखि
मोक्ष हुन्या यकै छ॰ ॥१२॥ व्याक्रौति॥ जो नर्कहि आया याका धर्मि हरुको धर्म कहा ईछ॰ ति

अतीतानागतं स्वरुपतोस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम॥१२॥ ते व्यक्ति सूक्ष्मगुणात्मानः
॥१३॥ परिणामैक्याद्वस्तुतत्वम॥१४॥

धर्म हरुता कहिले छु लाभ यर प्रख्यात हुं
छन॰ कहिले त अतिसाना भयर अव्यक्त न देखिन्या छन जो न गुण हरुता सत्व॰ रज तम का
परिणाम स्वरुप हुं छन॰ ॥१३॥ संपूर्ण पदार्थ हरु॰ यदि तिन गुणका परिनाम स्वरु
पर घ्याका छन॰ भन्या कसरि पृथिव्यादि यकैका परिणाम का भया भन्या॰ परिणामिति॥

पातं
॥२०॥

जस्तैतेलबातिआगोमिलेर यकैजोतिहुंछजस्तैपरिणामकोभेदछंनापनिपरिणामवस्तु
यकैहुनाले पृथिव्यादिस्वरुपको एतत्वकोस्वरुपहुनाले विरोधहुंदैन॥१४॥वस्त्वीति॥
ज्ञानभन्याकोस्वप्रकाशज्योतिस्वरुपहो जेयभन्याकोचित्तादिली संपूर्णजडकोसमूहेआत्मा
भयाकोहो योज्ञानकोर जेयपदार्थको बाटेता भिन्नैछ तां होदैनुकहेछन कामिन्यादिमा
वस्तुबरोबर रहंछलापनिसाक्षीकादिभेदलेगरिकसुखदुःखादि मोहात्मकचित्तकोपरिणाम

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः॥१५॥ ॥ ॥

रुपिभेदहुनाले तांहो भिन्नजोंहो जबता ज्ञानरज्ञेयकोअभेदजोछ सोहवस्तातत्रकामिनिआ
दिमापनियकैकोजेयहुनाले ज्ञानपनिजेयविषयभन्याकोहुंछ तवचित्तपनियकैहोईजान्छ
यकैमाआलंबरानभयापछि चित्तकोभिन्नताहुदैन॥१५॥तदिति॥चित्तलेजोनवस्तुकोआ
कारस्फुरणात्मकअनुरागहुंछ सोहिहो योहोभन्या अनुभवजानिंछ तेसैअनुभवगर
न्याको बरोबरदेखाले तेहिसंस्कारउत्पन्नहुंछ सोहियोभन्याआस्मृतिकाबाटालेतस्मा
आईदोह्दछ योआर्कोछदो योअकोहोईन एस्ताअनुव्यतिरेकलेसिद्धभयाकोज्ञानर
तत्वकोव्यवहारहुंछ ये सैआलंबराभयाको चित्तमाअनुरागभयाकोजानिंछ अर्को

ताजानिंदैनभनिईपपन्नगर्ज्भनिकहियो॥
॥१६॥सदेति॥तितिक्षरामानयाको चित्त
जेले
॥२०॥

कारणले हरुता चित्तमालिकन पुरुषको सदाज्ञात्या हुन्छ पुरुषको ता सदा सर्वदा चित्त्वरु
प हुनाले तस्कोजडत्वादिले परिणाम न हुनाले तो हो वर्तमान जो चित्तवृत्तिको ज्ञानको विष
य छ भंन्या नियम छ· ॥१७॥ नेति ॥ नीस्वै आफु अर्थको प्रकाश गरोस भन्या· त्यो चित्त ता
आफैंकन प्रकाश गर्न सक्तैन किन भन्या मनले चिन्नकन· मछु धछु· यो विषयमा राग बां
छु भंन्या वेवहार प्रतक्ष गराउंछ· तस्कारणको धाधि अनेक तरहका परिणामको आश्र
य भयाका को· साक्षिभूत भयाका चित्तको ता भेदै युक्त छ भनि कहिंछ ॥१८॥ सेकेति ॥ उ

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥१८॥ येकसमये चोभयानवधारणम् ॥१९॥ चित्तांतरदृश्ये
बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिकरश्च ॥२०॥ स्वदुःखादि स्वरूप भयाका· अनेक
विरुद्धधर्म भयाका· परिणामहरुको एकै समयमा· ज्ञान हुनाको संभव छैन किन
भन्याती परस्पर· विरोध हुनाले· तो हा एक कालले ज्ञान अप्रति हुं र्छैन· तसैकारणादु
वैधर्मी नित्य हुनाले द्रुवै धर्मको साक्षि साक्षि भयाको· कोहि पुरुष अर्थ छ ले देषाउं छ भ
नि कहिंछ ॥१९॥ चित्तान्तेति ॥ बुद्धि को अर्को पर्याय भयाको· चित्तको अर्को चित्तको प्रकाश

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातं ॥३०॥

गम्याविषे॰ तस्को पनि फेरि अर्को चित्तांतरको प्रकास कल्प हुनाले॰ त्यो बुद्धिको विषये नभयाका
बुद्धिको वेव स्थान हुनाले ई भो तिर धाउँदा॰ अनवस्थान हुनाले तो हांते सो भयो नत्र स्मृत्य का बु
द्धिको प्रमाणको हिहो ईनस्म्या॰ तोहि बुद्धिको कारराभयाका॰ बुद्धिको पनि नि॰ प्रमाण हो
ई जाला॰ यो स्मृ भिप्रायबुझ्यांतरले॰ ग्रहण होला॰ तस्काल मा एकै वस्तुकात्रा भया ता तीति बु
द्धिका सम्मुहलेभयाका संस्कारले॰ बुद्धिको विषयतस्को पनि विषय भयाकि स्मृति पद्धि॰
एस्तो रस्को स्मृतिरूपको विवेकगम्या पद्धि स्मृतिको विष्ले दहुदैन ॥२०॥ चित्तेरोति॥ चि

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥२१॥ द्रष्टृदृश्योपारक्तं
चित्तं सर्वार्थम् ॥२२॥ स्वरूपहुनाले पुरुषपनि॰ चितिकहाँउँछन॰ त्यो चिति पुरुष
पनि॰ प्रतिसंक्रमभयाको॰ एककजगाबाट हम्या॰ तस्ताको संनीधानमात्रले बुद्धिन सैका॰ आकारना
कन पायाको हुदा अभोन्ना कौर्हुं अंन्या॰ हुदैन॰ तस्तै जस्तो हुदा॰ आफुकन पनि प्रकास गर्छ॰ चि
त्तुरुव पनि॰ बुद्धिका संन्निधानले॰ ततविषयवान् हुंछ॰ चित्स्वरूप का सान्निध्यले गरि॰ बुद्धि
को॰ आफु प्रकाशगर्द आफु विषयता जाति द्रष्टा सांन्निध्यले मात्र॰ चित्स्वरूप प्रकाश गर्छर ॥३०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्रष्टोपरक्तं योद्रष्टा यो दृश्य भन्या व्यवहारले रहित भयाको विषयलेपनि रहित भयाको
आफु परिणामलेपनि रहित भयाको चित्तं चित्त जो छ सो संपूर्ण को अर्थ पनि प्रकाश
गर्णामा समर्थ ले सहित भै संपूर्ण कन प्रकाश गर्छ ॥२३॥ शंका गर्छन् चित्तै मात्र संपूर्ण
अर्थको प्रकाश गर्न्यार हेछ भन्या यो भन्दा भिन्न भयाको द्रष्टुले क्या काम छ भन्या अर्थ मा क
हं छन् तदिति ॥ यो चित्त जो छ सो त वासनाले गरि सांख्य गर्न सकिदैन वासनाको ये के स्वरु
प छ वासना पनि काम क्रोधादि वस्तु विचार मा समर्थ हुनाले गरि विषय को ज्ञानले गरि अ

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥२४॥ विशेषदर्शिन्या आत्मभा
वनानिवृत्तिः ॥२५॥ नेकप्रकारको छ संपूर्ण चित्तको अनुग्रह कन एक संपूर्ण भंदा
भिन्न भयाको द्रष्टाको जो हो स्वीकार गरिंछ फेरि चित्त पनि संपूर्ण चक्षुरादि इन्द्रीय हरु मिले
र कार्य गर्छन् सो पनि परार्थै मात्र भोक्ता जो छन् तस्को स्वर्ग अपवर्ग मोक्षार्थी तसै अर्थ
क हिंछ विज्ञानादि समूहको पनि द्रष्टा स्वसिद्ध चेतनाको पनि गन्याका कामको भोग गर्न्या पुरुष
हो भनि जान्नु भनि भइन ॥२४॥ यस्तातरहले गरि अंगले संगम भयाको योग कहेर तस्को फलभूत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातं
॥३१॥

भयको कैवल्यपदमा झुकेलै निरूपन गर्छन् । विशेषेति : पहिले कह्याका प्रकारले गरि प्रकृतिमं
दा । पुरुषको पुरुषमै न्या प्रकृतिको प्यति लै विशेषदर्शीमा निवृत्त जाउन्या । यस्ता विस
यदेषन्या । चित्तविशेष प्रकृतिपुरुषको परस्परभेदको निश्चय गरेर । प्रकृतिको धर्मजो
सुखदुःखादि ई आत्मामा विषे आरोप गराभयाका छन् । आत्माधर्म कौ जो आत्मत्वर भोक्तृत्वादि
को जो भावना वारंवार अनुसंधानरूप भयाकि सो प्रकृतिकोपरि रामस्वरूप भयाको जो छ । सो
विनदर्शिनि वृत्ति हुन्छर । कैवल्य कहाँ इछ ॥२४॥ तदेति ॥ प्रकृति र पुरुषको परस्पर भेदको को

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तं ॥२५॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥२६॥

धर्म अर्कामा आरोपन भयाको जब चित्त हुन्छ । तस्कालमा त्यो चित्त जो छ । सो विवेकमा लाग्छ । वि
वेकले अंतर्मुख भयाको मोक्षफलभागि हुन्छ । पहिले चित्त अविवेकका वसले विषयको अ
भिमुख भयाको संसारफल भयाको पनि विवेक भयापछि । अंतर्मुख भयाको मोक्षफल
भोग गर्छ ॥२५॥ तच्छिद्रेति ॥ त्यो कैवल्यफल भयाका समाधिमा रह्याका योगिकन । अंतराल भया

गुरु
॥३१॥

Nepal Sanskrit University, Valmiki Campus, Kathmandu

काविघांतरको प्रतिसंधान हरुता। पहिले भयाका। वेवहारदशामा अनुभव कारराभयाको
जो संस्कार। तस्ले घिरुंछन्। ती संस्कार हरु कन यत्नले गरि छोडनु भनि योगिहरु भंछन्॥
२८॥ हानमिति॥ ति वेवहारदशाका संस्कारको जो छोडनु सो ता क्लेशजस्ति हो। जस्तै अविद्या
दि क्लेशहरुको तत्त्वको विरोध स्वरूप भयाको विद्याका अभ्यासले नाश गर्नुता। जस्तै विजभू
र्नालेगरि। आफु कार्य गर्नामा समर्थ हुंदैनन्। भनि पहिले कहियो तस्तै समाधिका अ
भ्यासलेगरि तिअंतराल भयाकाको पनि नाश गर्नु भनि योगिहरु भंछन्॥२९॥ प्रसंख्या

हानमेषां क्लेशवदुक्तम्॥२८॥ प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्यणविवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः॥२९॥

नमिति॥ तत्त्वहरुको कैवल्यमा। अनुसंधान गर्नु। त्यो कैवल्य मापनि। फलको इछारहित भयाको
विवेकको स्थिर भयाको जो हो सो। धर्ममेघ नाम भयाको समाधि कहिंछ। जो न समाधिमा। ध
र्मजो छ सो। अशुक्ल। अकृष्ण को प्रवल हुंछ। समाधिको धर्मता जस्तै इछा विना पनि मेघ वर्षंछ
तस्तै परमार्थ वढाउंछ।॥२९॥ ततः क्लेश॥ मेघनाम भयाको समाधिले क्लेशादि जो अविद्याका
कर्म भयाका। शुक्ल। कृष्णादिकाभेदले तिन प्रकारका कर्मको पूर्व उत्पन्न भयाका। उत्पन्न भयाकाप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातं ॥३२॥

निःश्रा गुणाकु कारण भयाको ईश्वर्य ऊनाले। कहिल्यै पनि उठन नसकिन्या भै कन नाश हुन्छ
भिका हयाको छ॥२८॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः॥ तदा सब पूर्ण क्लेश कर्म का निवृत्ति दशा विषे सम्पूर्ण चित्त का जो
आवरण भयाका रज तम का परिणाम भयाका क्लेश कर्म स्वरूप भयाका। मल ले रहित भया
को शुद्धज्ञान को ईश्वर कन नाश कारण भयाको स्व स्वरूप कन आवरण गर्न्या को अभाव
भयामा अनन्त भयाको। स्वस्वरूप जान्यागान जान्न्या पदार्थ थोरै होइजांछ। सम्पूर्ण विषय
योगीहरू जांदछन्॥३०॥ कृतार्थानामिति॥ एवं ऐस्ता प्रकार ले गन्याको स्वर्ग अपव
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः॥२९॥ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्प
म्॥३०॥ कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्॥३१॥ गर्दिल क्षरण भयाको
पुरुषार्थ। जस्ले फेरि। सत्व रज तम स्वरूप भयाको गुणहरू का परिणाम को क्रम भन्याको
एक क्षण मा गुणहरू को यो परिणाम छ। ऐस्तो अन्त्य अवधि का क्षण मा यो परिणाम हुन्या छ भ
न्या ऐस्ता भयाको हुनु। त स्ले गरि अनेक जीव मा स्वरूप भयाका परिणाम का समूह का पू

32

जालि ॥३२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

र्वापर्यको समाप्ति जो हो सं भ हुंछ॰ न व तत्तविज को आदि छ स्वरूप भयाको ईश्वरको इच्छा विष
य भयो वा भन्या जहां चित्तमा संभावना भयो भन्या तो हो चित्तको पूर्णता हुंछ॰ न ले भयाप छि
को हि परिणाम चित्तादि विषयस्या यापानि॰ ति फेरि आउंदैनन्॥३२॥ सो नेति॥ अथ सान्तर
म य जो हो सो क्षणका हिंछ॰ तो हो यो परिणाम भयो॰ हुन्या छ॰ भन्या परिणामको जो अंतसी
मा॰ त स्भले गरि समाउंनस क्यापछि यो चित्त जो छ॰ सो परिणाम न हुन्या ले त स्भले निश्चे प्र गरि

क्षणप्रतीयोगी परिणामापरांत निर्ग्राह्यः क्रमः॥३३॥ ॥

ग्रहणमा गरिंछ जो॰ सो परिणामक हो उंछ॥३३॥ पुरुषार्थशून्या॥ स्वर्गादि॰ अपवर्गादिको॰
जो गन्यो हो भन्या कर्तव्य भुंन्य भयाका॰ केरि गुण हरुको॰ वि प रि तादि परिणाम पनि
समाप्ति भयाका॰ विकारको अनुभव भयाका जो छन् सो॰ स्व स्वरूपको स्थान क हाउंछ तो
हि स्व स्वरूपमा अ स्वं राड्डानंन्द जो आनन्द ले रहेर॰ विकारको अनुभव भयर॰ न सैमा म
त्र वि षय ले॰ समाप्त भयाकि चित्त छोडि भन्याकि पुरुष आत्माकि परणी य भयाकि॰ जो हो सो॰

पातं॰ हिकैवल्यहोभनिकहियो॥ त्योवशिष्टलेपनिकस्याकौ॥ स्वरुमारस्यामूर्त्ति॥ कुं॥ स्वरूपदे

॥३३॥ षिमूत्तनभयावंधतेहिहोआनंदजोहोसोहिब्रह्मरूपकोपतिष्टाकहिं॥ भनिभंद छंन

पुरुषार्थश्रून्यानांगुणानांप्रतिप्रसवःकैवल्यस्वरूपप्रतिष्ठावाचि
तिशक्तिरिति॥३४॥इतिश्रीपातंजलेस्वरूपनामचतुर्थपाद॥४॥

इतिश्रीपातंजलेभाषायांसमाप्तं॥ ॥शुभं॥ ॥इतिश्रीसम्वत१८१५साल
मितिआश्विनवदि९रोज६तस्मिंदिनेलिषितंभक्तिदासभक्त॥ शुभं॥ भवतिक
ल्याणम्॥ ॥दोहा॥ पवरंगिरथविनिहेदशालागिहेतुरं॥ रंगीविरंगीदोयरथिवनिहैसारथि

॥३३॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति पातञ्जलं योगसूत्रं समाप्तम् ।

अस्य भाषाटीका च समाप्ता ।

शुभमस्तु